

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

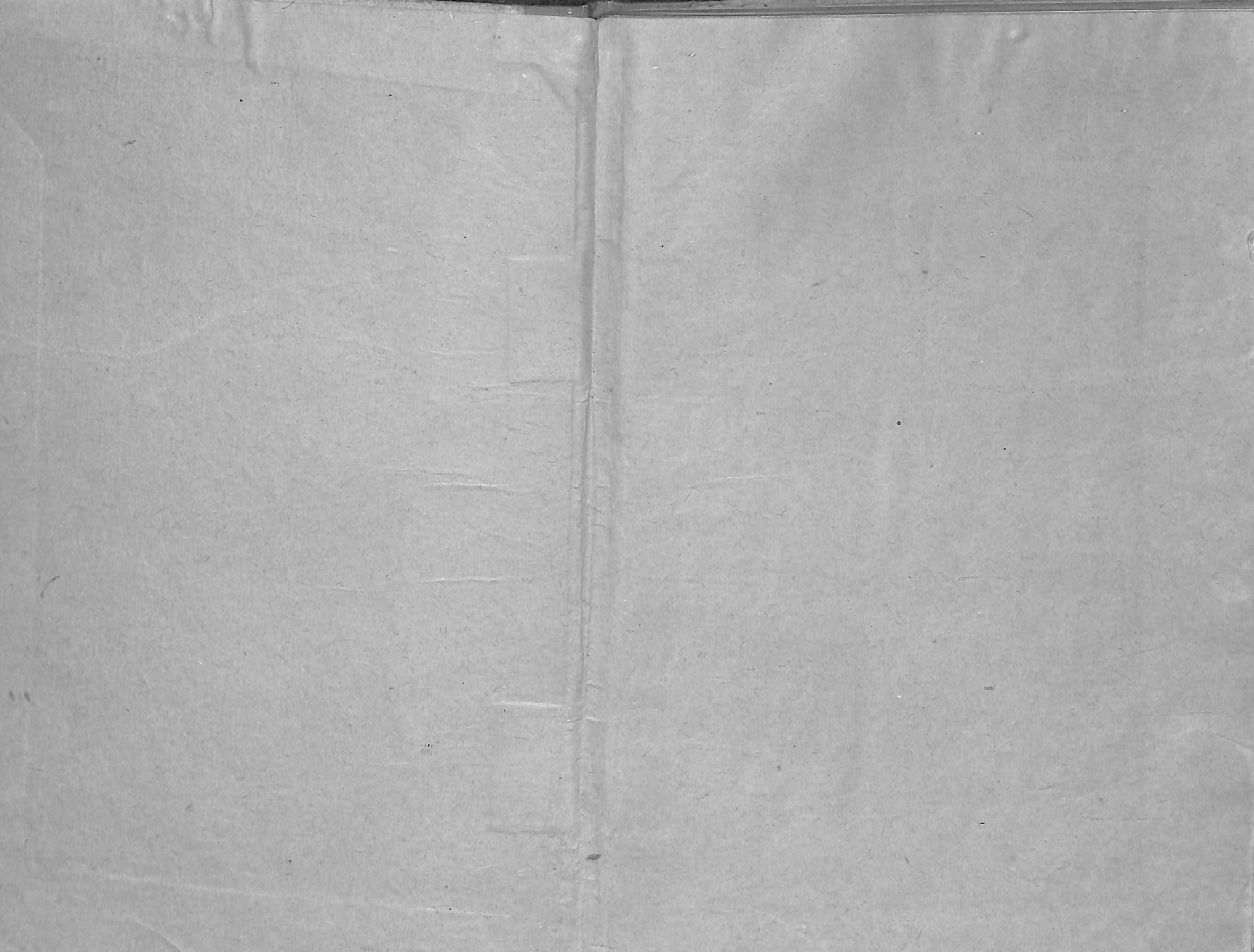
պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

572
n-30

572

Բ-30

№ 4 Մարդաբանական գրադարան № 4

ՊՐՕՓ. Փ. ԲՍՏԵԼ

Տ Ա Ր Ե Ր Ք
ԱԶԳԱՅԻՆՈՒԹԵԱՆ

ՄԱՍՆ Ի

Գերմաներենից թարգ.
ԻՍԱՀԱԿ ՅԱՐՈՒԹԻՆԵԱՆ

Արտատպած
ԱԶԳԱՅԻՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Կ. Մարտիրոսյանցի տպարան | Тип. К. Мартиросянца.

Орбеліановская ул. 1. № 12.

1902.

13124

572
0-30

№ 4 Մարդաբանական գրադարան № 4

ՊՐՕՓ. Փ. ԲՈՏՅԷԼ

530
133-ԲԱ

Տ Ա Ր Ե Ր Ք

ԱԶԳԵՐՈՒԹԵԱՆ

Մ Ե Ս Ն Ի

Գեղամակերեկից քաղ.
ԻՍԸՀԱԿ ՅԵՐՈՒԹԻԻՆԵԱՆ

Արտատպած
ԱԶԳԱՅԻՆ ԶԱՆԴԻՄՈՑ

206

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս
Կ. Մարտիրոսյանցի տպարան // Тип. К. Мартиросянца.
Орбеляновская ул., д. № 12.
1902.

ԻՍԸՀԱԿ ՅԵՐՈՒԹԻԻՆԵԱՆ

I

աշխատությունները

1. Հայոց գիրը, պատկուած Սահ.-Մեարոպ. մրցանակով. գինն է 1 ռ. 50 կ.
2. Համառոտ Տրամաբանություն. գինն է 1 ռ.
3. Գերմանիայի մանկավարժական բարձրագույն Հաստատությունների գործունեութ. և Հայ ուսանողները. գինն է 40 կ.
4. Ներսիսեան դպրանոցի սաների առաջին դպրոց. ճանապարհորդութիւնը. յաւելուածով. գինն է 40 կ.
5. Ներսիսեան դպրանոցի սաների երկրորդ դպրոցական ճանապարհորդութիւնը. գինն է 20 կ.
6. Ստեփաննոս Պալատանեան. գինն է 25 կ.
7. Աշակերտի Յուշատետրը. գինն է 30 կ.
8. Զգացմունքների աշխարհ (Վերք Հայաստանի). գինն է 30 կ.
9. Սանահին. գինն է 30 կ.
10. Իմ Օրագիրը. գինն է 25 կ.
11. Ժողկոց (մանկական պարտէզ). գինն է 10 կ.
12. Կին վիպագիր Ե. Սպիրի. գինն է 15 կ.

Տպագրութեան համար պատրաստ է
Համառոտ հոգեբանութիւն:

24 JUL 05

24 AUG 2013

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 21-го Декабря, 1901 г.

ՊՐՕՖ. ԲԱՅՅԵԼ

Թարգմանութեան հեղինակ Ֆրիդրիխ Բատցէլը ծնունդ է 1844 թ. Կարլսրուհէում և բնական գիտութիւններ ու աշխարհագրութիւն է ուսել գերմանական մի քանի համալսարաններում: Բարձրագոյն ուսման շրջանն աւարտելուց յետոյ Բատցէլը ճանապարհորդում է Իտալիայում, Ունգարիայում, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներում, այցելում է Մեքսիկան, Կուբա կղզին և իւր տաղանդաւոր գրութեաներով հռչակ ստանալով՝ 1876 թ. հրաւիրում է աշխարհագրութեան ուսուցչապետ Միւնխէնի բազմաբուստից (պօլիտեխնիկում) բարձրագոյն դպրոցի:

Ուսուցչապետութեան պաշտօնը նրան աւելի ևս միջոց է տալիս իւր երկարամեայ ճանապարհորդութեանց հետեւանքները գիտնականօրէն մշակելու և իւր աշխատասիրած տասնեակ հատորներով՝ գիտնական գրականութեան աչքի ընկնող ոյժերից մէկը դառնալու:

Իմ ուսանողութեան միջոցին, 1886 թ., երբ Լաչպիգի համալսարանի աշխարհագրութեան ուսուցչապետ յայտնի Դոն Ռիխտհօֆէնը Բէռլին հրաւիրուեց, նրա փոխարէն Լաչպիգ կանչուեց Բատցէլը, որի դասախօսութիւններն այնքան հետաքրքիր էին, որ երբ այդ թուին համալսարանն այցելեց Սաքսոնիայի ծերունագարդ արքան, մի ամբողջ ժամ նստեց ուսանողների շարքերում և լսեց յաղթանդամ Բատցէլի շեշտաւոր և ոգևորութեամբ արտասանած դասախօսութիւնը:

Պրոֆ. Բատցէլի բազմաթիւ և բազմահատոր աշխատութիւններէն ամենից աւելի նշանաւոր են հանդիսացել նրա «Մարդա-աշխարհագրութիւնը» (Anthropogeographie) երկու հատոր և «Սգգագրութիւնը» (Völkerekunde) երեք հատոր:

Այս վերջին եռահատոր գիտնական աշխատութիւնը ժողովրդին ևս մատչելի անելու համար՝ գերմաներէն հրատարակուել է զրա համառոտութիւնը. «Տարերք ազգագրութեանը» այդ համառոտութեան թարգմանութիւնն է:

ԻՍԱՀԱԿ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

1901 թ. հոկտեմբեր
Տփլիս

ՏԱՐԵՐՔ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

I

Մարդկային ազգի բնակութեան ճեղը, կազմութիւնն ու քանակութիւնը:

Մարդիկ բնակում են երկրագնդի բարեխառն և տաք երկրներում ու կղզիների վրայ, մասամբ նոյնպէս Հիւսիսային կիսագնդի ցուրտ աշխարհում: Ամբողջ մարդաբնակ աշխարհը, որի մակերեսը, առանց ծովերի, մօտաւորապէս 2,4 միլիոն աշխարհագրական մղոն է, կարելի է երկուսի բաժանել. մէկ՝ բնակչին անմարդաբնակ սառնապատներին կից Հիւսիսային և Հարաւային ծովեզրեայ երկրները, մէկ էլ արևելեան և արևմտեան, որոնց մէջ տարածուած է Ատլանտեան օվկիանոսը: Այս ծովեզրեայ երկրներում բնակուող ազգերն ամեն կողմից շրջապատուած չեն իրանց նմաններով և առանձնացած չեն ուրիշ. այդ դիրքը հարկաւ պատճառ է լինում ազգագրական աղբատութեան: Ընդհակառակն ազգերը խմբուած են այնպիսի կէտերում, ուր հաղորդակցութեան նշանաւոր առաւելութիւնն են վայելում. այսպիսի կայանների ենք Հանդիպում Խաղաղական Ովկիանոսում, նախնական դրա Հիւսիսային ծովեզրեայ երկրներում, Միջերկրական ծովի սահմաններում և միջին Ամերիկայում: Երկրի դիրքից ու կազմութիւնից պարզ երևում է, որ Հիւսիսային կիսագնդին աւելի մեծ քանակութեամբ մարդկանց բնակավայրեր է մատակարարում, քան Հարաւայինը, որ երկրի այդ մասն աւելի ընդարձակ, ամեն կողմից ջօշափուող և բազմատեսակ շքեղութեամբ լի աշխարհներ է ներկայացնում և դրանով աւելի ճոխ կազմակերպութեան կարելիութիւնն է առաջ բերում—մի խօսքով՝ Հիւսիսային կիսագնդին իւր դիրքով, կազմութեամբն ու տարածութեամբը մարդկութեան դարդացման նպատակների համար ի սկզբանէ անտի դիրազանց է հանդիսանում:

կիսագնդին, որի փակ և ամենամեծ երկրները բոլորը միասին դառնում են արևադարձային և հարավային բարեխառն գոտիում: Հարավային դիրքի վրայ ազդում են գետնի այստեղ իշխող հանգիսացող և տարծրինակ ձևակերպութիւնները: Մինչ դեռ հիւսիսի և հարասի մէջ եղած աշխարհագրական հակադրութիւնն ամբողջ երկրի շուրջն է տիրում, մարդաբանական-ազգագրական հակադրութիւնը սահմանափակւում է այսպէս կոչւած հին աշխարհով և նրա մասերով: Այդ տեղ է գտնւում երկրի այդ մասի տարգիւյրն յայտնութիւնների և գիւտերի հարստութեան մեծ մասը որ ամենաբարձր զարգացման հետ ներփակւում է նաև ամենատոտրինը: Ամերիկայում մի ցեղ գոյութիւն ունի թէ հիւսիսում և թէ հարավում, այնտեղ այնպիսի մեծ ազգագրական տարբերութիւններ չկան, ինչպէս որ հիւսիսային և հարավային Աֆրիկայում, հիւսիսային և հարավային Ասիայում և Աւստրալիայում: Մարդաբանութեան տեսակէտից Ամերիկան իր ամբողջ տարածութեամբ պատկանում է հիւսիսային երկրներին, իսկ ազգագրական տեսակէտից՝ մասամբ միայն:

Ընդհակառակը՝ Աֆրիկայի և Ասիայի համար ամենանշանաւոր խնդիրն այն է, թէ ինչպէս են յարաբերում միմեանց հարաւային և հիւսիսային երկրները: Այստեղ նրանք խիստ տարբերում են զանազան սահմանագծերում: Նեղոսների և հիւսիսային Աֆրիկայի մէջ տարածուած է հաղորդակցութիւնը խանգարող անապատը. այդ մասերից ամեն մէկը մեծ է և ինքնուրոյն: Հարաւային Ասիան բազկացած է հիւսիսից և մէջտեղը ոչ բոլորովին բաժանուած ու թոյլ կերպով միացած մասերից: Հնդկաստանն այնպիսի ազդեցութիւնների է ենթակայ եղել, որոնք տարբերում են նրան Աֆրիկայից. մարդաբանական և մասամբ նոյնպէս ազգագրական տեսակէտից՝ Աֆրիկան աւելի հին, այսինքն միեւնոյն ծագման աւելի քիչ փոփոխուած դրութիւնն է ներկայացնում, քան Հնդկաստանը: Վերջապէս Մալայեան երկիրը Մազակասկարով և Հնդկաստանով որոշում է հիւսիսային ազգերի ճիւղերի մուտքը դէպի Հնդկա-աֆրիկական աշխարհները:

Քանի որ Աֆրիկայի հիւսիս-արեւմտեան ծայրից մինչև

Ֆիզիզի ձգուող տարածութեան վրայ սեւամորթ ցեղերը շփուում էին սպիտակամորթներին հետ, հասկանալի է, որ դրանք միմեանց հետ պէտքէ խառնուէին: Այսպիսի զանազան աստիճանի խառնուրդ ունեցող ցեղերը բնակւում են Սուդանում, Սահարայում, հիւսիսային և միջին արեւելեան Աֆրիկայում, հարաւային Արաբիայում, Մադակասկարում, հարաւային առաջաւոր և անդրդանգեսեան, Հնդկաստանում և Աւստրալիայում: Նեգրոսների խառնուրդի մի-մի հետք գտնում ենք հարաւային Եւրոպայում և ծայրագոյն Պօլինէզիայում: Փակ դրութեամբ միայն աւստրալիական լաոորոշուող ցեղը կարողացել է զարգանալ: Սեւամորթ, զանգրահեր և երկարազլուի այդ ցեղն առաջացել է ըստ երեւութին պապուասների և մալայ-պօլինէզեան տարրերի խառնուրդից: Պապուասների — տիպի ըստ ծագման անյայտ առանձնայատկութիւնն ալստեղ ևս աչքի է ընկնում. դրան աւելանում է նաև այն ախտաբանական շարժառիթը, որ գտնւում է քաղաքակրթութեան ստորին աստիճանի և աղքատիկ կեանքի թողած հետքերի մէջ:

Միմիայն. ծովերի ջրային մակերևույթը հաւասար-
ւում է երկրի ամբողջ մակերևույթի համարեան երեք քառորդին.
այսպիսով բոլոր ցամաքն՝ իրենից համարեա թէ երեք անգամ
մեծ ծովի մէջ գտնուող կղզի է: Մարդկութեան զանազան մա-
սերն իրենց պատմական տեղափոխութիւններով շատ անգամ
հասել են ծովին. նաւագնացութեան գիւտից առաջ կար ժա-
մանակ, երբ ծովը մարդկութեանը շրջափակում էր երկրի այն
սահմաններում, ուր նրա որորանն էր: Նաւագնացութեան գիւ-
տը, որի առաջին արգասիքը վաղուց արդէն կորել է,— երկրի
ամեն մասերում մենք գտնում ենք նաւագնացութեան արուես-
տի բարձր զարգացման և դրա հետ միասին այդ արուեստի
անգիտութեան հետքեր— կարելի դարձրեց մարդկանց ծաւալուելը
երկրի համարեա թէ բոլոր մարդաբնակ մասերում: Երկրի զանազան
մասերում պատահում ենք նաւաշինութեան և նաւագնացու-
թեան արուեստի զարգացման բարձր աստիճանների՝ ամենից
շատ Խաղաղական Ովկիանոսում և ամենից քիչ Ատլանտեան
Ովկիանոսում: Նաւագնացութեան արուեստն անհաւասար տա-

րոպական, քաղաքակրթութիւնն, առաջինը, չէ, որ տարածուել է, ամբողջ աշխարհում: Մեծ տարբերութիւնը միայն այն է, որ ինչ աշօր տեղի է ունենում, գիտակցօրէն, նախորդ հազարաւոր տարիներէ ընթացքում կատարուել է, անօրոշ բնագոյմամբ՝ ընդհանուր պատմութեան ընթացքում Աղէքսանդրի և Կօլումբօի ձեռքով, իսկ ոչ պատմական, ժամանակներում՝ հազարաւորների շնորհիւ:

Մարդկանց թիւը սերտ կապ ունի բնակութեան տեղի հետ, որովհետեւ վերջինս նշանաւոր ազդեցութիւն ունի նրանց ներքին զարգացման, ծաւալման և յարաբերութիւնների վրայ: Մարդկանց աշօրուայ հազար հինգհարիւր միլիօնի չափ հաշուող ընդհանուր թիւը պէտք է նկատենք արդիւնք այնպիսի զարգացման, որին առաջ չէր հասել մարդկութիւնը: Այժմեան հանգամանքների զարգացումն աւելի մեծ չափով կախումն ունի ազգաբնակութեան շատութիւնից, քան թէ կարծում է սովորաբար: Ազգերի կազմակերպութիւնը, եւրոպական և ասիական քաղաքակրթութեան շրջանից դուրս, թօյլ չէ տալիս խիտ ազգաբնակութիւն հաստատելու: Երկրի մի աննշան կտորը մշակող փոքրիկ համայնքները միմեանցից բաժանուած են ընդարկող փոքրիկ համայնքները միմեանցից բաժանուած են ընդարկող դատարկ տարածութիւններով, որոնք կամ իբրեւ որսատեղի են ծառայում, կամ թէ անպէտք դատարկ ընկած են: Գրանքը ստ կարելոյն սահմանափակում են հաղորդակցութիւնը, մարդկանց աւելի մեծ և մնայուն, ամբողջական անկարելի է այդտեղ: Որսորդութեամբ զբաղուող ազգերը, որ բոլորովին երկրագործութեամբ չեն պարապում կամ թէ շատ չնչին տեղ են տալիս դրան, յաճախ այնպէս անօր են բնակւում, որ ամեն մի քառակուսի մղոնի վրայ միայն մի մարդ է ապրում. հազուադիւրս չէ նաեւ աւելի անօր մարդաբնակութիւն: Որտեղ մի փոքր երկրագործութեամբ ևս զբաղւում են, ինչպէս օրինակ հնդկական շատ ցեղերի, դայակների և պապուականների մօտ, տալից մինչև քառասուն մարդ են ապրում մի քառակուսի մղոնի վրայ. իսկ Աֆրիկայի ներսը և Մալայեան Արշիպէլագոսում, ուր երկրագործութիւնն աւելի բարձր զարգացմանն է հասել, մի քառակուսի մղոնին դալիս է հարիւրից մինչև երեքհարիւր մարդ: Հիւ-

սիսային Ամերիկայի հիսիս-արևմտեան եզրաքնակ և ձկնորսութեամբ զբաղուող ազգերը բնակւում են իւրաքանչիւր քառակուսի մղոնի վրայ մինչև հարիւր մարդ. նոյն խտութեամբ են բնակւում նաև թափառական հովուական ցեղերը: Ովկիանեան կղզիներում, ուր թէ ձկնորսութեամբ և թէ երկրագործութեամբ են պարապում, իւրաքանչիւր քառակուսի մղոնի վրայ գտնւում են մինչև հինգհարիւր մարդ: Նոյնչափ խտութեամբ են բնակւում նաև առաջաւոր Ասիայի մեծ մասամբ անապատանման երկրներում ապրող թափառական և նստակեաց խառն ցեղերը: Այսպիսով արդէն ոտքներս դրինք հողի մի 'ուրիշ ձևակերպութեան շեմքը, որն իւր հնդկական-ասիական երկրներում՝ իւրաքանչիւր մղոնի վրայ կերակրում է տասը հազարից աւելի մարդ, իսկ եւրոպականում, արդիւնաբերութեան և հաղորդակցութեան օգնութեամբ, տասնհինգ հազար մարդ:

Արդէն այս թուերը ցոյց են տալիս զանազան դօտիներում և երկրներում ապրող ազգերի ստորին աստիճանացոյցը: Բոլոր բնական ազգերը բնակւում են անօր տարածութեան վրայ: Բարձր քաղաքակրթութեան հետ միանում է նաև խտաբնակութեան բարձր աստիճանը: Առաջիններն աւելի մեծ կախումն ունին դետնի յատկութիւնից, քան վերջինները. միատեսակ կազմութիւն ունեցող երկրներում նրանք ընդհանրապէս հաւասարաչափ խտութեամբ են բնակւում: Լաւ մշակուած, բայց անօր բնակուած, ընդարձակ ցորենի դաշտերի և պարտէզներով ծածկուած խտաբնակ երկրների տարբերութիւնները քաղաքակրթութիւնից են առաջանում:

Խիտ ազգաբնակութիւնը զրաւական է ոչ թէ միայն դօրեղ աճման, այլ նաև քաղաքակրթութեան անմիջական յառաջադիմութեան: Մարդիկ որչափ աւելի մօտ շօշափեն իրար, այնչափ աւելի կհաղորդեն միմեանց իրենց մտքերը, այնչափ աւելի քիչ քաղաքակրթութեան արդիւնքներ կկորչեն, այնչափ աւելի կբարձրանայ բոլոր ոյժերի զործադրութեան մրցումը: Ազգերի թուի աւելանալն ու հաստատուն դառնալը սերտ կապակցութիւն ունի քաղաքակրթութեան զարգացման հետ: Ուր ընդարձակ տարածութեան վրայ անօր ազգաբնակութիւն կայ,

թիւներ և անխուսափելի վէճեր ու կռիւներ: Մեծ երկրներում, ինչպէս օրինակ Հիւսիսային Ամերիկայում, Աւստրալիայում, Նոր-Զելանդիայում, քաղաքակրթութեան յառաջադիմութեան հետեւանքն եղաւ բնիկների լատ մզուիլը դէպի երկրի ամենաչար մարմասերը և դրա հետ սերտ կապակցուած այդ մարդկանց քանակութեան նուազումը: Փոքր երկրներում, նա մանաւանդ ուկրաինեան կղզիներում, բայց նաև Կուբա և Հայտի կղզիների վրայ բնիկները մասամբ բնաջինջ են եղել, մասամբ էլ խառնուել ուրիշ ցեղերի հետ և յամենայն դէպս՝ անյայտացել: Որտեղ որ աւելի ստորին աստիճանի վրայ գտնուող ցեղերի մեծ տոկոսնութեան և յաջող բնական յարաբերութեանց շնորհիւ ոչնչացման գործողութիւնը դանդաղել է, — ինչպէս Աֆրիկայի զանազան մասերում, Հիւսիսային Ամերիկայում, Մէքսիկայում — այնտեղ տեղի է ունենում խառնուրդի կազմուելը, որ շուտով իւր վերջնական նպատակին կհասնի, այսինքն կոչնչացնի բնիկների առանձնայատկութիւններն ու ինքնուրոյնութիւնը: Արդէն մեծ տեղափոխութիւններ են տեղի ունեցել, շատերն էլ սկսել են տեղի ունենալ և շատ ընդարձակ տեղերում ազգերն ենթարկուում են այս կրաւորական շարժմանը: Հիւսիսային Ամերիկայում մինչև 950 արեւմտեան երկարութեան մնացել են միայն հնդիկ ցեղերի տիւրք աւերակները. Վիկտորիայում և Նոյզիւզիլալէսում հազիւ թէ հազարները. Ալիկտորիայում և Նոյզիւզիլալէսում հազիւ թէ հազար մարդ մնացած լինի բնիկների սերունդներից, իսկ Հիւսիսային Ասիայի, Հիւսիսային Ամերիկայի, Աւստրալիայի, Ուկրաինեան կղզիների եւրոպականանալը միմիայն ժամանակի խնդիր է: Հազարաւոր փորձերն արդէն այժմ ցոյց են տալիս մեղ, որ այսպիսի շարժումների և տեղափոխութիւնների միջոցին ցեղերը չեն կարող անփոփոխ մնալ, և նոյն իսկ ամենամեծ ցեղերը, որոնց ներկայացուցիչների թիւը հարիւրաւոր միլիոնների է հասնում, չեն կարողանում դիմանալ ամեն կողմից մղուող կոհակների ժայռերին դիպչելուն: Երկրի շատ մասերում փոթորկալի կերպով է առաջ գնում ցեղերի խառնուելու գործը: Հիւսիսային և արեւելեան Աֆրիկայից արաբներն ու բերբեր ցեղին պատկանողներն առաջ են գնում դէպի նեգրոսները, որոնց հեռաւոր ցեղակիցները հասնում են մինչև հարաւային

ծայրը, իրենց սեմիտական գծագրութեամբ: Հոթէնդոսների տեղը բռնում են խառնածնունդները, եւրոպացիների հետ խառնուածները: Կանադայում համարեա ֆրանսիական բոլոր զաւթների յատկութիւնն է հնդիկների հետ խառնուելը, միջին և հարաւային Ամերիկայում արդէն այսօր մետիսներն ու մուլատներն աւելի սխալաւոր են, քան թէ բուն հնդիկները, Ուկրաինայում վաղուց արդէն մալայեա-պոլինէզիացիք յերեւան են եկել նեգրոսների մէջ, ամբողջ ներքին Ասիայում իշխող են հանդիսանում մոնղոլական-չինական և եւրոպական խառնուրդները, նրանք հասնում են մինչև Եւրոպայի խորքը և ազդում են մեր աշխարհամասի արեւելքի ու հիւսիսի վրայ: Այս գործողութեան ընթացքում թէ աւելի մեծ քանակութիւնը, թէ արագ աճումը և թէ արուեստների գերազանցութիւնը միշտ յօգուտ քաղաքակրթութեան բարձր աստիճանի վրայ գտնուողների է լինում, եթէ միայն կլիման չէ խանգարում: Քաղաքակրթութեան բարձր աստիճանների վրայ գտնուողները ոչնչացնում են ստորին աստիճանների վրայ գտնուողներին նաև այն դէպքում, երբ առաջինները մեծամասնութիւն չեն կազմում: Եթէ բնական ազգերի ընդհանուր անյայտանալու մէջ մի որևէ միջիթարական բան կայ, այդ այն ստույգ հանգամանքն է, որ դրանց մեծ մասը խառնուելով քաղաքակրթ ազգերի հետ՝ ինքն էլ քաղաքակրթութեամբ է: Թէև յաճախ կրկնուում է իբրև թէ հին փորձերի հետեւանք ունի միտքը, թէ խառնուրդ սերունդները պահպանում են երկու ծնողների առաւելագէտ վատ յատկութիւնները, բայց բաւական է մի հայեացք ձգել ներկայ ժամանակի ժողովուրդների կեանքի վրայ, որպէս զի տեսնենք, որ մուլատները, մետիսները, արաբների ու նեգրոսների խառնուրդները Հիւսիսային և հարաւային Ամերիկայում և Աֆրիկայում հնդիկների ու նեգրոսների առաջնորդներն են հանդիսանում: Մի անգամ սկսուած խառնուրդը շարունակուում է և քաղաքակրթութեամբ ցեղի արեւան ամեն մի նոր հոտանքը հետզհետէ հաւասարեցնում է պոլիթիւն ունեցող տարբերութիւնները:

Եթէ ընդհանուր պատմութիւնը քաղաքակրթութեան

թէլէ ընդհատուող, բայց աշնուամենայնիւ առաջ դիմող ծաւալումն է ցոյց տալիս երկրիս վրայ, դրա զօրաւոր դործոնն է քաղաքակիրթ ազգերի քանակութեան բնական գերակշռութիւնը: Մինչդեռ արագապէս աճող ազգն իւր աւելորդը ուրիշներին է տալիս, բարձր քաղաքակիրթութեան ազդեցութիւնն ինքն ըստ ինքեան գերակշռող է հանդիսանում, քանի որ այդ է խիստ բազմաալու պատճառը կամ պայմանը: Այսպիսով քաղաքակիրթութեան ծաւալումն երևում է մեզ իբրեւ՝ քաղաքակիրթ ազգերի ինքն իրեն ընթացքն արագացնող շարունակաբար աճումն երկրիս վրայ, որ շարունակ ձգտում է աւելի ևս կատարեալ կերպով իրագործել իբրեւ նպատակ և խնդիր, յոյս և ցանկութիւն յառաջադրուած մարդկային սեռի միութիւնը:

Ի վերջոյ՝ եթէ փորձենք հակառակ ընթացքով հետախուզել այն ճանապարհները, որով ընթացել են մարդկութեան ամենանշանաւոր մասերը, իբրեւ սկզբնակէտ մարդկային կղտնեք միատեսակ, միաժամանակ և միատեղ գոյութիւն ունեցող շատ փոփոխութիւններ, կամ ինչպէս Բլումէնբախն է ասում, այլասերութիւնները, որ առաջ սակաւ կէտերում են միասին հաւաքուում, որպէսզի յետոյ, հաղորդակցութեան շատանալովն աւելի ևս միմեանց շօշափելու ու վերջը միմեանց այնպէս մղելու և խառնակուելու, որ սկզբնական տեսակներէն այսօր ոչ մէկն էլ գոյութիւն չունի՝ իր նախնական առանձնայատկութիւններով: Սակայն դրանց մնացորդները ցոյց են տալիս այն երկու մեծ հակադրութիւնները, որ գոյութիւն ունեն դեռ այսօրուայ ցեղերի մէջ ևս՝ հիւսիսային կիսագնդի—սպիտակ և մոնղոլական ցեղերը—և հարավային կիսագնդի—նեգրոսների ցեղը—մէջ: Դրանց պատկանում են ցամաքային միութեան և ովկիանական բաժանման հակադրութիւնները, հիւսիսային բևեռային երկրների խորքը մտած և ովկիանոսի միջոցով բևեռային ազդեցութիւնից բաժանուած աշխարհի հակասութիւնները: Նեգրոս ազգերը կարող են մի անգամ աւելի հիւսիս ապրած լինել, քան այժմ, ինչպէս Աֆրիկայում, նաև Ասիայում և խաղաղական ովկէանոսում, յամենայն դէպս նրանք բնակւում էին

իրանց այժմեան բնակավայրերի սեղմուած տեղերից դէպի հարսւ:

II

Բնական ազգերի դիրքը մարդկութեան մէջ:

Նախ մի երկու խօսք ասենք այս էջերում յաճախ կըրկնուող «բնական ազգեր» անուան վերաբերմամբ: Այս անունը մենք տալիս ենք այն ազգերին, որոնք աւելի ենթակայ են բնութեան ճնշմանը կամ աւելի կախումն ունին բնութիւնից, քան թէ քաղաքակիրթ ազգերը: Այս անունն արտայայտում է այն տարբերութիւնը, որ գոյութիւն ունի կեանքի եղանակ, հոգեկան ընդունակութիւնների և պատմական դրութեան մէջ. քանի որ այս անունն այդ ուղղութեամբ ոչինչ չէ բացատրում և նախապաշարում, հէնց այդ պատճառով էլ կրկնակի յարմար ենք դտնում մեզ համար: Մենք ասում ենք բնական ազգեր, ոչ թէ նրա համար, որ նրանք ըստ կարելոյն սերտ յարաբերութիւն ունին բնութեան հետ, այլ որովհետեւ նրանք ապրում են բնութեան ննջման ներքոյ: Բնական և քաղաքակիրթ ազգերի տարբերութիւնը պէտք է որոնել ոչ թէ իրանց՝ բնութեան հետ ունեցած կապակցութեան աստիճանի, այլ այդ կապակցութեան տեսակի մէջ: Քաղաքակիրթութիւնը բնական ազատութիւն է ոչ թէ լիակատար անջատման մտքով, այլ բազմապատիկ, լայն և ընդարձակ կապակցման տեսակէտով: Հացահատիկն իւր շտեմարանում ամբարոյզ զիւղացին նոյնչափ վերջնական կախումն ունի իւր արտի հողից, որչափ ճահիճներում ջրաբերինձ հնձող հնդիկը, որ ինքը չէ ցանել. սակայն այս կախումն ունենալն առաջինի համար այնչափ ծանր չէ, որովհետեւ նա իմաստութեամբ պաշար ժողովելով՝ այդ ստրկութեան շղթայի ներքոյ այնքան էլ հեշտութեամբ չէ ճընշուում. այն ինչ ամեն մի փոթորիկ, որ բրնձի հասկերը ջուրն է թափում, երկրորդի կեանքի նեարդերն է շօշափում: Մենք բնութիւնից ամբողջովին չենք ազատուի, եթէ նրան մանրամասն ուսումնասիրենք և շահուենք նրանից, այլ միայն նրա էութեան կամ ընթացքի մի մի դիպումներից անկախ

թիւնից և որոնք ազատութեան և նորագոյն քաղաքակրթութեան արդիւնքները վայելելով հարելը միլիոնի կհասնեն, այն ժամանակ կարելի կլինէր վստահութեամբ վճռել՝ ցեղերի տարբերութեան մէջ եղած քաղաքակրթութեան ազդեցութեան դժուար խնդիրը: Բայց այսպէս պէտքէ բաւականանալը ակնարկութիւններով և զուշակութիւններով:

Կարելի է այն կարծիքը յայտնել, որ վերջին տարիներէ ընթացքում տեղի ունեցած ցեղերի համեմատական ուսումնասիրութիւնները նուազեցնում են սովորաբար ընդունուած մարդաբանական ցեղական տարբերութեան կշիռը և յամենայն դէպս չեն նպաստում այն ըմբռնմանը, որ մարդկութեան այսպէս կոչուած ստորին ցեղերը նկատում է իբրեւ կենդանուց փոխակերպուած մարդկանց խումբ: Դրանով չենք ուզում մերժել մաշգու ընդհանուր նմանութիւնը կենդանիների հետ՝ ըստ մարմնի, սակայն ժխտում ենք այն ենթադրութիւնը, թէ մարդկութեան որոշ մասերն աւելի նման են կենդանուն, քան թէ ուրիշները: Ազդերի ուսումնասիրութեան միջոցին ամեն ցեղերի մէջ էլ հանդիպում ենք այնպիսի գծերի, որոնց կենդանական կարելի է անուանել. այլ կերպ էլ չէր կարելի սպասել: Արովհետեւ մարդս իր մարմնի կազմութեան մէջ պահպանել է կապի որոշ նմանութիւնը, այդ պատճառով և նոյն իսկ նորադոյն համակարգող գիտնականները միայն այդ բանին կարեւորութիւն տալով՝ կրկին վերադարձան Լիննէի համակարգութեանը, որ Homo սեռը կապի հետ միատեղ Primates դասին է կարգում, առանց կշտամբուելու, թէ անտրամաբանօրէն են դատում. բաւական է միայն ի նկատի ունենալ մարդկային բնութեան հոշեկան արտայայտութիւնը, որպէս զի շատ կողմերից սուր կերպով աչքի ընկնի նիւթեղէն հիմքի անասնականութիւնը: Մենք ամենքս գիտենք, որ իբրեւ մարդու մէջ մի տաքար այնպէս ենք ըմբռնում, որ իբրեւ թէ մարդու մէջ մի զագան է թագնուած և «անասնական» ցանկութիւն, անասնալ և ուրիշ այնպիսի լեզուի ձևերն ապացուց են, թէ որչափ յաճախ մեր երեակայութիւնը ստիպուած է լինում այդպիսի նմանութիւններ գտնելու: Երբ աւստրալիացի բնիկների

մի քաղցած ընտանիք անգլի ճանկերից խլում է դէշը, ոչ ըստ բնութեան բոլոր օրէնքների վաղուց նրան էր պատկանում, և մի խումբ անյազ ու նախանձոտ շնագայլերի նման որսի վրայ ընկնելով՝ չէ դադարում լափելուց, մինչև որ նրանց չափից դուրս լցուած ստամոքսը քնելու չէ ստիպում՝ այս ապացուց է կեանքի եղանակի այնպիսի անասնացման, որ ճնշում է ամեն տեսակ հոշեկան նշոյլ: Մեզ չէ զարմացնում նոյնպէս, որ Աֆրիկայում ճանապարհորդողները՝ փախուստ տուող շիմպանզեների կամ օրանգնների հօտերի հետ են համեմատում շփոթուած բուշմաններին, որոնք ամեն օտարականի, լինի նա սպիտակամորթ թէ սևամորթ, միևնոյն է, թշնամի են համարում: Սակայն իդուր են միշտ այս խեղճ բնական ազդերի վրայ յարձակում, որոնք բնութիւնից աւելի մեծ հակումն չունին անասնանմանութեան, քան թէ մենք: Կան այնպիսի բարոյապէս ընկած եւրոպացիք, որոնք աւստրալիացիներից սուր են դտնում: Անասնանման լինելու կամ թէ լինել կարողանալու այս անհաճոյ ընդունակութիւնը տարաբախտաբար յատուկ է ամեն մարդու՝ ոմանց քիչ, ոմանց շատ: Այդ գլխաւորապէս կախումն ունի քաղաքակրթութեան աստիճանին համապատասխանող աշակերպուելու ընդունակութիւնից: Միմիայն քաղաքակրթութիւնը կարող է մի սահման գծել մեր և բնական ազդերի մէջ: Մեծ վճռականութեամբ պէտքէ շեշտել, որ «բնական ազդեր» գաղափարն իւր մէջ չէ պարունակում ոչինչ մարդաբանական, անդամազնական ու բնախօսական, այլ միմիայն զուտ ազգադրական, փաղափարական գաղափար է: Բնական ազդերը քաղաքակրթութեամբ խեղճ ազդեր են: Ամեն ցեղի պատկանող և ամեն բնական յատկութեանց տէր ազգերը կարող են կամ դեռ հասած չլինել քաղաքակրթութեան կամ թէ քաղաքակրթութեամբ յետադիմած լինել: Հնագոյն գերմանացիներն ու գալլերը հռովմէական քաղաքակրթութեան դիմացը համեմատաբար ոչ պակաս խեղճ էին քաղաքակրթութեամբ, քան թէ մեր դէմ կանգնած կաֆրները և ովկիանացիք. շատերը, որոնք այսօր ռուսաց քաղաքակրթ ազդին են պատկանում, Պետրոս Մեծի ժամանակ զուտ բնական ազդեր էին:

Իսկապէս մարդկութեան երկու խմբերի քաղաքակրթութեան տարբերութեան անդունդը, թէ ըստ լայնութեան և թէ ըստ խորութեան, կատարելապէս անկախ է նրանց ձիրքերի տարբերութեան մեծութիւնից: Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ մի ազգի քաղաքակրթութեան սեպհականութեան բարձր աստիճանի վերայ ներգործում են մեծ քանակութեամբ պատահական դիպուածներ, ուստի պէտք է զգուշանալ զրանցով իսկոյն և եթէ հետեւեալներ եզրակացնել՝ այդ ազգի հոգեկան և մարմնական կազմութեան մասին: Բարձր ձիրքերի տէր ազգերը կարող են քաղաքակրթութեամբ խեղճ լինել և այդպիսով մարդկութեան մէջ առհասարակ ստորին դիրք ունեցողների տպաւորութիւնն անել: Չինացիներն ու մոնղոլները միեւնոյն ցեղին են պատկանում, բայց զրաւի տարբերութիւն կայ զրանց քաղաքակրթութեան մէջ: Այդ տարբերութիւնն աւելի աչքի կընկնի, եթէ մոնղոլների տեղ վերցնենք բարբարոս ցեղերից մէկն ու մէկը, որոնք Չինաստանի սահմանի նահանգներում կղզիների նման են երևում՝ աւելի բարձր քաղաքակրթութեան տէր մարդկային ծովի մէջ: Ըստ նորագոյն հետազոտութիւնների՝ այնպէս է թուում, որ արիւնների, հիւսիսային Ջապոնական կղզիների սկզբնական բնակիչներից, շատերն աւելի մօտ են կովկասեան, քան մոնղոլեան ցեղին: Բայց այնուամենայնիւ նրանք բնական ազգ են, մինչև անգամ մոնղոլ-մալայեան Ջապոնացիների կարծիքով: Յեղը քաղաքակրթութեան սեպհականութեան հետ ինքն ըստ ինքեան ոչինչ կապ չունի: Թէև իմարութիւն կլինէր ժխտել, որ մեր օրերում ամենաբարձր քաղաքակրթութիւնն այսպէս կոչուած կովկասեան կամ սպիտակ ցեղի յատկանիշն է, բայց միւս կողմից նոյնպէս նշանաւոր իրողութիւն է, որ հազար տարիներից ի վեր քաղաքակրթութեան ամեն շարժումների ընթացքում՝ իշխող է հանդիսանում մարդկանց այն ձգտումը, որով նրանք կամենում են բոլոր ցեղերին իրենց ներութիւններին ու պարտականութիւններին մասնակից անել և այդպիսով ծանրակշիռ կարեւորութիւն են տալիս «մարդկութիւն» մեծ գաղափարին: Այդ գաղափարը թէև ժամանակակից աշխարհի

հրաշալի յատկութիւնն է համարում, բայց զրա իրականանալուն շատերը դեռ հաւատ չեն ընծայում: Բայց եթէ դուրս նայենք պատահարների այն նեղ շրջանակից, որին յանդիմութեամբ ամբողջ աշխարհի պատմութիւն են անուանում, վտեսնենք, որ սկզբնական և նախապատմական ժամանակների ներկայացուցիչներն ամեն ցեղերից էլ եղել են:

III

Քաղաքակրթութեան էութիւնը, ծագումը եւ տարածուիլը

Սակայն զորն է բնական և քաղաքակրթութեամբ ազգերի տարբերութեան էութիւնը: Աստիճանաբար զարգացման տեսութիւնը պաշտպանողներն այս խնդրում համարձակ առաջ են դալիս և այդ հարցը վաղուց որոշուած համարում, որովհետև ով կարող է կասկածել, որ բնական ազգերը «մարդկութեան ամենահին և դեռ ևս գոյութիւն ունեցող խաւերն» են: Նրանք մնացորդներն են այն անքաղաքակրթ ժամանակաշրջանների, որոնց վրայից վաղուց արդէն անցել են մարդկութեան ուրիշ մասերը, որոնք գոյութեան կռուի մէջ բարձրագոյն ձիրքերի են հասել և քաղաքակրթութեան հարուստ սեպհականութիւնն ձեռք բերել: Այս տեսութեան դէմ մենք բարձրացնում ենք այն հարցը, թէ ինչից է բաղկացած արդեօք այդ քաղաքակրթութեան սեպհականութիւնը: Խոնհակաճութիւնը, որ ամեն բանի հիմքն ու աղբիւրն է, ամբողջ մարդկութեան ընդհանուր բարիքը չէ՞ միթէ: Լեզուն եւ կրօնը պէտք է առաջին տեղը բռնեն իբրև աւելի, այսպէս ասած, աղբիւ արտայայտութիւններ և աւելի սերտ կապակցուին խոհականութեան հետ՝ ըստ համանի այն սիրուն խօսքերի թէ. «առանց լեզուի խոհականութիւն չէինք ունենայ, առանց խոհականութեան՝ կրօն և առանց մեր բնութեան այս երեք էական բաղկացուցիչ մասերի՝ ոչ ընկերական կապ կունենայինք և ոչ ողի»: Աշխարհում է, որ լեզուն մի անսահման զօրեղ ազդեցութիւն է ունեցել մարդկային ոգու զարգացման վրայ. քաղաքակրթութեամբ խեղճ ազգերի կրօնը լեզուից ոչ պակաս հաւաստի կերպով պարունակում է իւր մէջ այն բոլոր սաղմերը, որ յե-

տոյ, ապագայում, պէտք է կազմեն քաղաքակրթութեամբ ազգերի հոգեւոր կեանքի հրաշալի և ծաղկալից անտառը: Արօնը մի- և նոյն ժամանակ արուեստ և գիտութիւն, աստուածաբանու- թիւն և փիլիսոփայութիւն է, այնպէս որ այս աշխարհի աղ- քատիկ կեանքում չկայ ոչ մի իդէալական ձգտում, որ չգրտ- նուէր նրա սահմանների մէջ: Այդ ազգերի քահանաների հա- մար կարելի է ասել, բառի բուն նշանակութեամբ, որ նրանք աստուածային դադտնիքների պահպանողներն են: Այս գաղտ- նիքների յետադայում տարածուիլը ժողովրդի մէջ, բառի իս- կական մտքով ժողովրդականացնելը, քաղաքակրթութեան ա- ռաջագիմութեան ամենապարզ և ամենալաւ նշանն է:

Ինչ վերաբերում է քաղաքական և սոցիալական կաղ- մակերպութեանը, բնական ազգերի մէջ նկատում ենք քաղա- քակրթութեան սեպհականութեան շատ մեծ տարբերութիւն- ներ. նրանցից շատերը բաւականին յառաջադիմել են քաղա- քակրթութեան գործում: Ստոյգ է նմանապէս, որ այդ տա- րբերութիւններն առաջանում են ոչ այնքան նրանց ընդունա- կութեանց զանազանութիւնից, որքան զարգացման պայման- ների խիստ տարբեր լինելուց: Զարգացման ընթացքում դեր է խաղացել փոխանակութիւնը և անաչառ գիտողը շատ անգամ աւելի իրերի համաձայնութիւն է նկատել, քան տարբերու- թիւն: «Զարմանալի է», բացառանշում է խալմանը՝ Գամա- րա ցեղի սովորութեանց մասին խօսելիս, «թէ ճիշդի իմա- նութիւն է տիրում աշխարհիս երեսին եղած մարդկային ըն- տանիքների սովորութիւնների ու գործողութիւնների մէջ: Նոյն իսկ դամարացիներն այնպիսի սովորութիւններ ունին, որոնք բոլորովին միևնույնն են, ինչ որ նոր-դէէլանդացիների- նը, ինչպէս օրինակ առաջնատամների հանելը և ձկնթի կարելը»: Եւ որովհետեւ քաղաքակրթութեան էութիւնը կա- յանում է փորձառութեան դէպքերի հաւաքման, հաւաքածի պահպանման, տեւականութեան և վերջապէս նրանց զարգա- ցումը շարունակելու կամ բազմապատկելու ընդունակութեան մէջ, այդ պատճառով խնդիր է՝ թէ ինչպէս կարելի է, որ իրա- կանանայ քաղաքակրթութեան առաջին հիմնական պայմանը,

այսին քն քաղաքակրթութեան սեպհականութեան ժողովի- լը՝ հմտութեանց, գիտութեանց, ոյժի դրամադիւնի ձեւով: Վաղուց արդէն համաձայնութեամբ որոշուած է, որ դրան հասնելու առաջին քայլը պէտք է լինի բնութեան ազատակաթ շնորհածից կախումն ունենալուց կատարելապէս դադարել և սկսել գիտակցօրէն արդիւնաւորել մարդկանց համար ամենա- կարեւոր պտուղները՝ սեպհական աշխատանքի միջոցով. նա մանաւանդ երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Այդ փոփոխութիւնը միանգամից ասպարեզ է բաց անում քաղա- քակրթութեան ամենահեռաւոր կարելիութիւնների համար, բայց միևնույն ժամանակ պէտք է նկատել, որ առաջին քայլից մինչև այսօր միայն հասած բարձրութիւնը՝ շատ հեռու է:

Մարդուս, նոյնպէս և ամբողջ ազգերի, ոգին ցոյց է տա- լիս բաւականին մեծ զանազանութիւն՝ ինչպէս տարբեր ձիւ- քերի, նոյնպէս և այն տարբեր ազգեցութիւնների շնորհիւ, որ ար- տաքին հանգամանքները ներգործում են նրա վրայ: Գլխաւո- րապէս տատանում է ներքին կապակցութեան աստիճանը և դրա հետ միասին ոգեկան սեպհականութեան հաստատուն լինելը կամ տեղողականութիւնը: Այդ սեպհականութեան կա- պակցուած չլինելը և միմեանցից անջատուիլը հաստատապէս բնորոշում է նոյնպէս քաղաքակրթութեան ստորին աստի- ճանները, ինչպէս որ նրա կապակցութիւնը, անբաժանելի լինելը և աճման գործութիւնը՝ բնորոշում են բարձրագոյն աս- տիճանները: Քաղաքակրթութեան ստորին աստիճանների վրայ այնքան քիչ տեղ է բռնում աւանդութիւնը, որ այդ աստիճանների վրայ գտնուող ազգերը ոչ կարողանում են իրենց նախկին վիճակի մասին գիտակցել, ոչ էլ զօրացնել ու բազ- մապատկել իրենց ոգեկան սեպհականութիւնն՝ առանձին հան- ճարեղ մարդկանց հնարագիտութեամբ կամ դրսից եկող դժ- դոմների ընդունելով ու խնամելով: Եթէ ամեն բան խաբէա- կան չէ, հէնց այդ բանումն է ազգերի խորին տարբերութեան հիմքը: Ըստ երեւոյթի միջ հարցը շօշափում են, երբ միմեանց հակադրում են պատմական և ոչ պատմական ազգերը: Մի-

Թէ պատմական գործերը կորած են պատմութեան համար միայն այն պատճառով, որ պատմագրութեան մէջ չեն յիշուած: Պատմութեան էութիւնը կայանում է նոյն իսկ պատահածի և ոչ թէ պատահածը յիշելու և պահպանելու մէջ: Աւելի լաւ կլինի, եթէ այս տարբերութիւնը վերագրենք ազգայնութեան անհատականութեան և յօրինուածութեան հակառակութեանը, որովհետեւ ներքին կապակցութիւնն այն ամենախորին տարբերութիւնն է ցոյց տալիս, որ գոյութիւն ունի պատմական գործունէութեան, ուրեմն և գլխաւորապէս մարդուս ոգեկան շրջանում: Մարդութեան ինչպէս ընկերական և պետական, այնպէս և ոգեկան պատմութիւնն ոչ ալ ինչ է, եթէ ոչ յառաջադիմութիւն պառակտուած գործելու՝ դէպի միաբան գործելը: Առաջին տեղը բռնում է արտաքին բնութիւնը, որով դաստիարակում է մարդկային ոգին, ձգտելով նրա հետ մի այնպիսի յարաբերութեան մէջ մտնել, որի վերջնական նպատակը բնութեան կարգաւորեալ հոգեկան պատկերի շէնքն է՝ այսինքն արուեստի, բանաստեղծութեան և գիտութեան ստեղծագործութիւնը: Տարբեր ցեղերին պատկանող բնական ազգերը՝ անգամազննական — մարդաբանական մօքով՝ ազգերի խմբակցութիւններ չեն կազմում: Եւ որովհետեւ նրանք մարդկութեան ամենալսեմ բարիքներին — լեզուին և կրօնին — մասնակից են, ուստի և նրանց տեղը չբաց է մարդկութեան տոհմացոյց ծառի վերջին աստիճանի վրայ դնել, կամ թէ նրանց դրութիւնն իբրեւ ամենասկզբնական և մանկական դրութիւն բմբռնել: Տարբերութիւն կալ մանկան արագ հասունացող տհասութեան և որոշ նկատմամբ կանգ առած և անշարժ չափահասի չնչին հասունութեան մէջ: Բնական ազգերը մօտ են այս վերջին տեսակին և առաջինից հեռու: Պրանցը մենք անուանում ենք քաղաքակրթութեամբ խեղճ ազգեր, որովհետեւ ներքին և արտաքին հանգամանքներն արգելք են եղել նրանցը՝ այնպիսի յարատեւ զարգացումն ձեռք բերել քաղաքակրթութեան շրջանում, ինչպիսին են քաղաքակիրթ ազգերի յարկանիշները և կրթութեան յառաջադիմութեան գրաւականները: Բայց և այնպէս մենք չենք վստահանալ անքաղաքակիրթ անուանել նրանցը, որովհետեւ

քաղաքակրթութեան բարձր աստիճաններին հասնելու սկզբնական միջոցները — լեզուն, կրօնը, կրակը, դէնքն ու գործիքները — ամենքն էլ ունին և հէնց այդ և դրանց նման ուրիշ միջոցներ ունենալը — օրինակի համար լիշենք միայն ընտանի կենդանիներն ու մշակուող բոյսերը — վկայում է այն բազմաթիւ և բազմատեսակ շօշափումների մասին, որ տեղի են ունենում իսկական քաղաքակիրթ ազգերի հետ:

Թէ ինչո՞ւ նրանք չեն օգտուում այդ պարգևներից՝ պատճառները բազմապէս են: Առաջին պատճառներից մէկն է համարում նրանց նուազ հոգեկան ընդունակութիւնը: Այս բացատրութիւնը թէ՛ և յարմար է, բայց առ սակաւն անարդարացի է: Այժմ գոյութիւն ունեցող բնական ազգերի մէջ յամենայն դէպս ընդունակութեանց մեծ տարբերութիւն կայ: Բայց կարելի է ընդունել, որ քաղաքակրթութեան զարգացման ընթացքում նոյն իսկ շատ քիչ բանով աւելի բարձր ընդունակութեանց տէր ազգերն աւելի և աւելի են տիրացել քաղաքակրթութեան միջոցներին և իրենց յառաջադիմութեանն ապահովութիւն և հաստատութիւն սեպակալանել, այն ինչ աւելի նուազ ընդունակութեանց տէր ազգերը յետ են մնացել: Սակայն արտաքին հանգամանքները, ինչ վերաբերում է նրանց արգելող կամ նպաստող ազդեցութեանը, աւելի պարզ կարելի է ճանաչել ու գնահատել. ուստի և առաջ այդ հանգամանքների լիշեն աւելի իրաւացի և տրամաբանական է: Մենք ըմբռնում ենք՝ թէ ինչո՞ւ բնական ազգերի բնակավայրերը գտնուում են գլխաւորապէս մարդաբնակ երկրի ծայրագոյն եզրներում, ցուրտ և տաք աշխարհներում, հեռաւոր կղզիների վրայ, կղզիացած սարերում և անապատներում: Մենք հասկանում ենք նրանց յետամնացութիւնն երկրի այն մասերում, որոնք երկրագործութեան և անասնապահութեան զարգացման համար քիչ յարմարութիւններ ունէին, ինչպէս Աւստրալիան, Հիւսիսային բեւեռային աշխարհները և Ամերիկայի Հիւսիսային և հարաւային ծայրագոյն մասերը: Անկատար զարգացման հասած օժանդակ աղբիւրների անվստահելիութիւնն իբրեւ մի ծանր շղթայ կախուած է նրանց ոտքից և սահմանափակում է նրանց շար-

Ժողովուրդները մի նեղ տարածութեան մէջ: Դրանից է առաջանում նրանց չնչին թիւը և դրանից էլ հետեւում է նրանց հոգեկան և մարմնական վաստակի չնչին ամբողջական դոմարը, հանճարեղ մարդկանց հաղուազելու լինելը, այնպէս և բացակայութիւնը այն փրկարար ճնշողութեան, որ գործ է դնում շրջապատող բազմութիւնը անհատների շրջահայեցութեան վրայ և ներգործող է հանդիսանում հառարակութեան դասակարգերի և փրկարար աշխատանքի բաժանման նրպաստման գործում: Սթանդարտիչ միջոցների այդ անսխալ հետեւութիւնից մասամբ հետեւում է նաև բնական ազդերի չնչին տեւականութիւնը: Թափառական հովուական կեանքը մի բնականորէն յատկութիւն է դրանց համար և դիւրացնում է դրանց անհաստատ քաղաքական ու տնտեսական կազմակերպութեանց անկարելիութիւնը, նոյն իսկ եթէ փութաջան երկրագործութիւնը կապում է դրանցը հողակոշտի հետ: Այսպիսով յաճախ, չնայելով ճոխապէս մասնատրուած և լաւ ինամուած քաղաքակրթութեան միջոցներին, առաջանում է մի բաժան բաժան, ուժասպառ և անպտուղ կեանք: Առանց ներքին կապակցութեան՝ այս կեանքն ապահով աճումն չի կարող ունենալ. այս այն կեանքը չէ, որի մէջ առաջացան քաղաքակրթութեան առաջին սաղմերը և որ մենք պատմական շրջանի սկզբում հիանալի կերպով աճած ենք տեսնում: Այս կեանքը լի է աւելի քաղաքակրթութեան բեկորներով և քաղաքակրթական անպիսի շրջաններին, աղօտ լիշողութիւններով, որոնք մասամբ պատմական շրջանի սկզբից շատ առաջ եղած պէտքէ լինեն: Ի վերջոյ, եթէ կարճ ամփոփենք՝ թէ ինչպէս ենք ըմբռնում բնական ազդերի դիրքը՝ համեմատութեամբ այն ազդերի, որոնց պատկանում ենք և մենք, կասենք. ըստ քաղաքակրթութեան՝ այդ ազդերը մեզնից ստորև գտնուող խաւ են, այն ինչ ըստ բնական կազմութեան և ընդունակութեան՝ մասամբ, որչափ որ այդ կարելի է նշմարել, հաւասար են մեզ և մասամբ էլ մեզնից շատ հեռու չեն: Սակայն այդ խաւը այնպէս չպէտքէ հասկանալ, որ իբրև թէ մեզնից անմիջապէս ստորև գտնուող զարգացման աստիճանի վրայ է, որի վր-

ջայով մենք ինքներս պիտի անցնէինք, այլ այնպէս, որ այդ խաւը հաւաքւում և կազմւում է ինչպէս կանգ առած, նոյնպէս և մի կողմը նետուած և յետամնաց տարրերից: Ուրեմն բնական ազդերը դրական յատկութեան մի զօրեղ սաղմն են պարունակում իրենց մէջ: Դրանում է կայանում նրանց ուսումնասիրելու արժէքն ու առաւելութիւնը: Այն բացասական ըմբռնումը, որ միայն այն է տեսնում, ինչ որ նրանք չունին, համեմատելով մեզ հետ՝ մի անշրջահայեաց անգնահատութիւն է:

Քաղաքակրթութիւն բառով սովորաբար արտայայտում ենք մի որոշ ժամանակի բոլոր հոգեկան ստացուածքի գումարը: Երբ խօսում ենք քաղաքակրթութեան աստիճանների, կամ բարձր և ստորին քաղաքակրթութեան ու կիսաքաղաքակրթութեան մասին և քաղաքակրթութեան բնական ազդերը հակադրում ենք միմեանց՝ մերընդունած որոշ չափը վերցնում ենք քաղաքակրթութեան այն բարձր աստիճաններից, որին մենք ինքներս ենք հասել, որովհետև միայն մեր քաղաքակրթութիւնն ենք մենք քաղաքակրթութիւն անուանում: Սակայն ամեն ազդ ունի հոգեւոր ձիրքեր և իւր կեանքում հոգեկան կարողութիւններ է զարգացնում: Ամեն մէկը զիտութեան և կարողութեան մի որոշ գումարը իւրն է անուանում, որ և ներկայացնում է իբրև իւր քաղաքակրթութիւնը: Այս «հոգեկան ստացուածքների գումարների» զանազանութիւնը գտնւում է ոչ թէ միայն դրանց մեծութեան, այլ և աճման գործութեան մէջ: Քաղաքակրթութեան ազդը երևում է մեզ իբրև մի զօրեղ ծառ, որ դաւառոր աճմամբ ուժեղ և յարատև կերպով բարձրացել է քաղաքակրթութեամբ խեղճ ազդերի ստորութեան և անցողականութեան վրայից: Կան բոյսեր, որ ամեն տարի ոչնչանում են. կան և ուրիշ բոյսեր, որոնք հասարակ խոտից դառնում են պնդակաղմ ծառեր: Զանազանութիւնն ամեն մի տարուայ աճման արգասիքի պահպանութեան, հաւաքման և միացման մէջն է: Այդպէս էլ բնական ազդերի նոյն իսկ անցողական աճումը, որ կոչուել է նոյնպէս ազդերի մացառներ, առաջ կրբերէր մի յարատև բան, ամեն մի նոր սերունդ աւելի վեր կը-

բարձրացնէր և առաջուց ձեռք բերած արդասիքից կտար նրան աւելի հաստատուն յենակէտ՝ եթէ նրա մէջ պահպանման և միացման ձգտումը ազդեցիկ լինէր։ Սակայն այդ չկայ. և այդ պատճառով այն բոլոր բարձրանալու որոշած բոյսերը գետնի երեսին են մնում և թշուառ կերպով ոչնչանում՝ կռուելով օդի և լուսի համար, որ նրանք վերևում լիութեամբ կարող էին վայելել։ Քաղաքակրթութիւնը շատ մարդկային սերունդների արգասիքն է։

Ինչպէս տարածական, այնպէս և ժամանակի սահմանափակման—որ առանձնացնում է թէ խրճիթները, զիւղերը, ազգերը և թէ միմեանց հետևող սերունդները—մէջ է կայանում քաղաքակրթութեան ժխտումը. դրա հակառակ՝ միմեանց հետ ապրողների միաբանութեան եւ միմեանց հետեւողների կապակցութեան մէջ է գտնուում նրանց զարգացման կարելիութիւնը։ Միմեանց հետ ապրողների միաբանութեամբ ապահովում է քաղաքակրթութեան պահպանումը, իսկ սերունդների կապակցութեամբ՝ ծաւալուիլը։ Քաղաքակրթութեան զարգացումը զանազան ժողովել է։ Գանձերն ինքն ըստ ինքեան են աճում, երբ պահպանող ոյժեր են հսկում դրանց վրայ։ Մարդկային ստեղծագործութեան և գործունէութեան ամեն ասպարեզներում իւրաքանչիւր բարձր զարգացման հիմքը միութիւնն է։ Միմեանց միաբան գործունէութեամբ, փոխադարձ օգնութեամբ, լինի այդ թէ ժամանակակիցների մէջ և թէ սերնդէ սերունդ, յաջողուել է բարձրանալ քաղաքակրթութեան այն աստիճանը, որի վրայ որ այժմ կանգնած են մարդկութեան ամենազարգացած անդամները։ Այս միութեան եղանակից և ծաւալումից է կախուած այդ աճումը։ Այդ բանին աւելի նշանակալի են ժամանակակից ազգերի անհատական մրցութեանն ոյժ տուող մեծ համայնքներն ու պետութիւնները, քան թէ տոհմերի բազմաթիւ փոքրիկ ու համազօր միութիւնները։

Բարձրագոյն քաղաքակրթութեան զարգացման էական նշանը մենք համարում ենք յառաջադիմութեան ձգտողների ըստ կարելոյն ներքին կապակցութիւնը՝ թէ միմեանց և թէ նախկին սերունդների հետ և դրանից առաջացած արդիւնքի

և վաստակի ամենամեծ դուժարը։ Ծայրայեղութիւնների մէջ են գտնուում այն բոլոր միջին աստիճանները, որ մենք ամփոփում ենք կիսափառափառութիւն բառի մէջ։ Մի քանի խօսք էլ այս անուան մասին։ Մինչդեռ բարձրագոյն քաղաքակրթութեան մէջ տեսնում ենք թէ պահպանող և թէ առաջ մղող և զարգացնող ոյժերի եռանդուն գործադրութիւնը, կիսաքաղաքակրթութեան մէջ առաջիններն իսկապէս մեծ գործունէութեան են հրաւիրուում, այն ինչ վերջինները յետ են մնում և այդպիսով կիսաքաղաքակրթութեան խոնարհագոյն աստիճանը որոշում։ Կիսաքաղաքակրթութեան միակողմանիութիւններն ու անկատարելութիւնները վերաբերում են ոգեկան յառաջադիմութեանը, մինչդեռ ճնշեալ կան զարգացումն աւելի շուտ է հաստատուում։ Երկու հարիւր տարուց առաջ, երբ Եւրոպան և Հիւսիսային Ամերիկան շողիով, երկաթով և ելէքտրականութեամբ դեռ ևս իրենց հսկայական թուիչքները չէին արել, Չինաստանն ու Ջապոնիան եւրոպացի ճանապարհորդներին սաստիկ զարմացնում էին իրենց երկրագործութեան, արհեստների և վաճառականութեան արգասիքներով և նոյն իսկ իրենց այսօր խորին անկման հասած ջրանցքներով և ճանապարհներով։ Սակայն եւրոպացիները և եւրոպացիների սերունդ ազգերն Ամերիկայում և Աստորալիայում վերջին երկու հարիւր տարուալ ընթացքում ոչ թէ միայն հասան այդ թուիչքի ետևից, այլև վաղուց արդէն նրանից առաջ են գնացել։ Այստեղից կարելի է որոշել թէ ինչու է կայանում չինական քաղաքակրթութեան և առհասարակ ամեն կիսաքաղաքակրթութեան առեղծուածը։ Ի՞նչն էր արդեօք պատճառը, որ արևմուտքը արևելքին գերազանցեց, եթէ ոչ՝ ազատ ոգեկան ստեղծագործութեան հաճույքը։ Այլուէրն իրաւացի կերպով նկատուում է, որ բնութիւնը չինացիներին տուել է բոլոր գործիքները՝ գտնելու այն ամենը, ինչ որ օգտակար է իրենց, բայց դրանից աւելի ոչինչ։ Ինչ վերաբերում է օգտակարին, գործնական կեանքի արուեստներին՝ նրանք մեծ արդիւնք են ցույց տուել, մինչդեռ երևոյթների պատճառների և կապակցութիւնների մասին նոյն իսկ մի գիտնական հայեացք, մի տեսութիւն անգամ չեն տուել մեզ։

Արդեօք այս թերութիւնն առաջացել է նրանց ընդունակութեանց վերաբերեալ մի պակասութիւնից, թէ նրանց ընկերավարական և քաղաքական կազմակերպութեան անշարժութիւնից, որ պաշտպանում է միջակը և ճնշում հանճարեղը: Բայց որովհետեւ այդ թերութիւնը մնում է նրանց կազմակերպութեան ամեն տեսակ փոփոխութիւնների միջոցին, պէտք է ընդունենք, որ առաջանում է ընդունակութեան պակասութիւնից: Միմիայն զրանով կարելի է բացատրել նաեւ նրանց ընկերական կարգերի անշարժութիւնը: Վճռական պատասխանը հարկաւ միայն ապագան կարող է տալ, որովհետեւ դեռ պէտք է տեսնել՝ թէ ինչ յառաջագիծութիւն ցոյց կտան այդ ազդերն այն քաղաքակրթութեան ճանապարհի վրայ, որ այնպիսի մեծ եռանդով ցոյց են տալիս զրանցը Եւրոպան և Հիւսիսային Ամերիկան: Բայց որ զրանք այդ ճանապարհով կամենում են կամ թէ պէտք է գնան, վաղուց արդէն անկասկած է: Այս խնդիրն անկարելի է վճռել, եթէ քաղաքակրթութեան ամբողջութեան տեսակէտն ընդունենք, որ Զինաստանի, Տապալիայի և այլն անկատարելութիւնները համարում է իբրեւ նրշան դրանց կեանքի ընդհանուր ստորին աստիճանի և յաճախ միևնոյն ժամանակ՝ իբրեւ ապացոյց դէպի լաւ փոխուելու փորձերի լիակատար անյաջողութեան: Եթէ նրանք նոյն իսկ միայն կիսաքաղաքակրթութեան ընդունակ լինէին, յառաջագիծութեան կարիքը Եւրոպայից և Հիւսիսային Ամերիկայից զօրեղ գործոններ առաջ կբերէր, որոնք հետզհետէ կկերպաքանափոխէին ժողովրդի զանգուածը: Այժմեան քաղաքակրթական դերերից շատերին այսպիսի գործողութեան եղանակն է բարձրը դիրքի հասցրել: Յիշենք միայն ռուսներին, ունգարացիներին և այն հանգամանքը, որ միլիոնաւոր զերմանացիների և այլ գաղթականների շնորհիւ այդ կիսամոնղոլները բազմատեսակ յաջողութիւններ են ունեցել եւրոպացիների մէջ:

Ամեն մի աստիճանի և ազդի քաղաքակրթութեան ստացուածքի գումարը բաղկացած է նյութական եւ ոգեկան կառուցութիւնից: Այդ երկուսը միմեանցից զանազանելը մեծ կարեւորութիւն ունի, որովհետեւ զրանք շատ տարբեր նշանակու-

թիւն ունին ամբողջ քաղաքակրթութեան ներքին արժէքի և գլխաւորապէս զրա զարգացման ընդունակ լինելու համար: Այդ երկուսը միևնոյն միջոցներով, միևնոյն դիւրութեամբ և միաժամանակ չեն ձեռք բերում: Ոգեկան քաղաքակրթութեան ստացուածքի հիմքը նիւթական քաղաքակրթութիւնն է: Մարմնական կարիքներին բաւականութիւն տալուց յետոյ, ոգեկան ստեղծագործութիւնները շուալութիւն են երևում: Այդ պատճառով և քաղաքակրթութեան ծագման վերաբերեալ ամեն մի խնդիր կարելի է վերլուծել հետեւեալ հարցման. ինչն է նրա ստանում քաղաքակրթութեան նիւթական հիմքերի զարգացմանը: Այստեղ գլխաւորապէս պէտք է շեշտել, որ թէև այդ զարգացման ճանապարհը բնութեան միջոցների գործադրութիւնն է մարդու նպատակների համար, բայց և այնպէս մեծագոյն գնահատութեան արժանի է՝ ոչ թէ բնութեան նիւթերի հարստութիւնը, այլ ոյժերի կամ աւելի լաւ ասեմք, ոյժերի զրգուումը: Բնութեան այն ձիւքերը մարդու համար ամենից մեծ արժէք ունին, որոնց շնորհիւ կբացուին նրա ներքին ոյժերի աղբիւրները՝ յարաշուքում համար:

Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ ամենից քիչ կարող է անել այդ բնութեան այն հարստութիւնը կամ այն, այսպէս կոչուած, բարիքը, որ ադատում է նրան այնպիսի որոշ աշխատանքից, որ ուրիշ հանգամանքներում կարեւոր կլինէր, ինչպէս օրինակ ջերմութիւնն արեւադարձային երկրներում աւելի է դիւրացնում խրճիթ շինելը և զգեստներ հագնելը, քան թէ բարեխառն գոտիներում: Եթէ համեմատենք այն, ինչ որ կարող է տալ բնութիւնը՝ մարդկային ոգուն յատուկ կարելիութիւնների հետ, կտեսնենք, որ տարբերութիւնը խիստ մեծ և առաւելապէս հետեւեալն է. բնութեան ձիւքերը տեսակով և քանակութեամբ յարատեւ անփոփոխ են, սակայն ամենակարեւորների արգասիքը տարւեց-տարի տատանող և անհաշուելի է: Դրանք կապակցուած են որոշ արտաքին հանգամանքների հետ, որոշ գոտիներում կախումն ունին որոշ բարձրութիւններից և հողի որոշ տեսակներից: Դրանց վերա-

բերմամբ մարդկային ոյժը հէնց սկզբից սահմանափակ շրջանի մէջ է գրուած. դա կարող է ընդարձակել նրա ոգու և կամքի ոյժի զարգացումը, բայց ոչ երբէք՝ բեկանել: Դրա հակառակ՝ մարդու ոյժերը ամբողջովին միմիայն իրեն են պատկանում. նա ոչ թէ միայն կարող է գործադրել դրանց, այլև բաղմապատկել և զօրեղացնել՝ առանց մի որևէ սահմանափակման: Այնչա՛ս այնպէս համոզեցուցիչ կերպով չէ ցոյց տալիս մեզ բնութեան շահագործման կախումն ունենալը մարդկային կամքից, ինչպէս երկրի ամեն կողմերում, ամեն կլիմաներում, բարձրութեան ամեն տեսակ աստիճանների վրայ բնակուող բնական ազդերի միանման դրութիւնը:

Պատահմամբ չէ, որ կուլտուր (քաղաքակրթութիւն) խօսքը հասկացում է նաև երկրագործութեան մտքով: Այդտեղ է գրա ստուգաբանական արմատը և այն բանի հիմքը, ինչ որ մենք հասկանում ենք կուլտուր բառի ընդարձակ մտքով: Գետնի մէջ ոյժերի մի ամբողջ գումար թափելն ամենալաւ և շատ բան խոստացող սկիզբն է՝ բնութիւնից ձեռք բերուած այն անկախութեան, որով իւր նպատակին է հասնում հողու շնորհիւ: Զարգացման շղթայի օղակներն այստեղ ամենից հեշտութեամբ են միանում, որովհետև տարուէ տարի կրկնուող աշխատանքով՝ միևնոյն գետնի վրայ կենդրոնանում է ստեղծաշործութիւնը և հաստատում աւանդութիւնը. և այդպիսով առաջ են գալիս քաղաքակրթութեան հիմնական պայմանները:

Քաղաքակրթութեան զարգացման համար անկասկած ամենամեծ նշանակութիւն ունին բնութեան պայմանները, որոնք թոյլ են տալիս երկրի պտղաւէտութեան և նրա վրայ գործ դրուած աշխատանքի հարստութեան հաւաքելը: Բայց այնուամենայնիւ չի կարելի ընդունել, ինչպէս ասում է նաև Բուկլէն, թէ պատմութեան մէջ ոչ մի օրինակ չկայ, որ մի երկիր իւր սեպհական ջանքերով քաղաքակրթութեամբ լինի, եթէ վերոյիշեալ պայմաններից մէկն իրանքին չաջող հանգամանքների մէջ չլինի: Մարդու առաջին դոյութեան համար ան-

կասկած ամենից նպաստաւոր էին տաք, խոնաւ և պտուղներով առատ երկիրները և սկզբնական մարդուն ամենից դուրութեամբ կարելի է երևակայել իբրև արևադարձային երկրի բնակիչ: Սակայն միւս կողմից՝ եթէ քաղաքակրթութիւն ասելով պէտքէ հասկանանք միայն մարդու ոյժերի զարգացումը բնութեան շնորհիւ, ապա ուրեմն այդ կարող էր տեղի ունենալ միմիայն որևէ ճնշողութեան ներքոյ, որ մարդուն անյաջող հանգամանքների մէջ դնելով՝ պէտքէ ստիպէր նրան իրեն համար աւելի հողալու, քան թէ արևադարձի փափուկ որորանում: Բարեխառն երկիրները մենք միևնոյն կարևորութեամբ ընդունում ենք իբրև քաղաքակրթութեան որորան, ինչպէս որ արևադարձային երկիրները՝ իբրև մարդու որորան: Մէքսիկայի և Պերուի բարձրաւանդակութեանց վրայ աւելի քիչ պտղաւէտ երկիրներ կան, քան թէ դրանց շրջապատող դաշտավայրերում, բայց այնուամենայնիւ Ամերիկայի ամենաբարձր զարգացումն այդ երկու բարձրաւանդակների վրայ ենք գտնում: Նոյն իսկ այսօր դրանք իրենց բարձր քաղաքակրթութեամբ անապատների պէս ամառի և մշրտների են երևում՝ համեմատելով այն արտաքոյ կտրի վարթամ և հրաշալի բլրնութիւն ունեցող դաշտերի և դարատափերի հետ, որոնք շատ տեղերում միայն մի օրուայ ճանապարհ հեռու են այդ բարձրաւանդակներից: Արևադարձային երկրներում հողի պտղաւէտութիւնն առ հասարակ խիստ նկատելի կերպով նուազում է, իսկ բարձրաւանդակներն ամեն տեսակ կլիմայական պայմանների մէջ, երբէք այնքան պտղաւէտ չեն լինում, որքան դաշտավայրերը, բլրաշատ երկիրները և սարերի դոշերը: Եւ ամերիկական քաղաքակրթութեան կենդրոնավայրերն այդ երկու բարձրաւանդակների վրայ էին. Մէքսիկայի քաղաքակրթութեան կենդրոնը, Տենօխտիտլան մայրաքաղաքը, (այժմեան Մէքսիկայի տեղը) գտնւում էր 2280 մետր բարձրութեան վրայ, իսկ Պերուի Կուցկօ քաղաքը 3500 մետր բարձրութեան վրայ էր: Այդ երկու երկրներումն էլ աւելի քիչ ջերմութիւն ու խոնավութիւն կայ, քան թէ միջին և հարաւային Ամերիկայի միւս մեծագոյն մասերում:

Վերոյիշեալից կարելի է եզրակացնել, որ թէև քաղաքակրթութիւնն իւր արմատով սերտ կապակցութիւն ունի գետնի մշակութեան հետ, սակայն առաջինի զարգանալով՝ վերանում է այդ երկուսի յարաբերութեան անհրաժեշտութիւնը: Եւրոպայի աճում են, իրենց քաղաքակրթութիւնն էլ խզում է գետնի հետ ունեցած կապը և հետզհետէ դարգանալով՝ աւելի և աւելի ստեղծում է այնպիսի գործօններ, որոնք միմիայն արմատացմանը չեն ծառայում: Կարելի է ասել, որ երկրագործին յատուկ է մի բնական անգործութիւն. նա զէնքի գործածութեան անսովոր լինելով՝ սիրով ստացուածք է ձեռք բերում, նստակեաց կեանք վարում և կորցնում է իւր արիւթիւնն ու ձեռներէցութեան ոգին: Ընդհակառակը քաղաքական ոյժի արտայայտութեան ամենաբարձր չափը գտնում ենք որսորդների և հովիւների մօտ, որոնք շատ հանգամանքներով երկրագործին իբրև բնական հակոտնեայ են հանդիսանում, նա մանաւանդ հովիւները, որոնք իրենց շարժունութեան հետ միացնում են բազմութեամբ ասպարէզ իջնելու ընդունակութիւնը, իսկ ոյժի հետ կապակցում են կարգապահութիւնը: Հէնց այն, ինչ որ երկրագործին դժուարութիւն է պատճառում՝ այդ ոյժը զարդացնելու համար, այստեղ իբրև նպաստող հանգամանք է առաջանում. այն է նստակեաց կեանքի պակասութիւնը, շարժունութիւնը, ոյժի, արիւթիւնն և զէնք գործածելու վարժութիւնը: Եւ եթէ մի հայեացք ձգենք երկրի վրայ, կտեսնենք թիւապէս, որ այսպէս կոչուած կիսաքաղաքակիրթ ազգերի ամենահաստատուն կազմակերպութիւններն առաջացել են այդ տարրերի ի մի ձուլուելով: Չինաց անպայման երկրագործ ժողովրդին, մոնղոլներից յետոյ, իշխում են մանդշուները, պարսիկներին տիրում են թուրքեստանի իշխողները. եզիպտացիները գտնուում էին հեկսոսների, արաբների և այժմ էլ գտնուում են թուրքերի իշխանութեան ներքոյ. սրանք բոլորը թափառական ազգեր են: Աֆրիկայի ներսը թափառական վահուճաններն են Ուգանդա և Ունիորօ հաստատուն պետութիւնների հիմնադիրներն ու պահպանողները: Սուդանի պետութիւնների շարքի մէջ, որ ծովից-

ծով է ձգւում, ամեն մի առանձին պետութիւն հիմնուել է անապատներից և ամալի տեղերից գաղթողների ձեռքով: Մէքսիկայում բիրտ ացտէկները նուաճել են քաղաքակիրթ երկրագործ տօլտէկներին: Անապատի և մշակուած երկիրների սահմաններում վերոյիշեալ կանոնը կարելի է բազմաթիւ օրինակներով հաստատել: Սրանով մենք ճանաչում ենք պատմութեան մի օրէնքը: Ուրեմն սակաւ պտղաւէտ բարձրաւանդակներն ու անմիջապէս դրանց կից գտնուող երկրի շերտերն ամեն տեղ ո՛չ թէ այն պատճառով են նպաստել բարձրագոյն քաղաքակրթութեան զարգացմանը և քաղաքակիրթ պետութիւնների կազմութեանը, որովհետև ցուրտ կլիմա ունենալով՝ ստիպել են ժողովրդին երկրագործութեամբ պարապելու, այլ որովհետև այստեղ թափառական ազգերի նուաճող և կապակցող ոյժը միացաւ քաղաքակիրթ օազիսներում միատեղ սեղմուած, սակայն պետութիւն կազմելու անկարող, երկրագործի աշխատասիրութեան հետ:

Քաղաքակրթութեան նպաստող և խոչընդոտ հանդիսացող տեղական հանգամանքներից դուրս՝ նման կլիմայական պայմաններում, կլիմայի ներգործող յատկութեան շնորհիւ առաջանում են քաղաքակիրթ երկիրներ, որոնք գօտու ձևով դասաւորուած են երկրագնդի շուրջը: Դրանց կարելի է փաղափակաբանական գօտիներ անուանել: Այն պատմական փորձերի հիման վրայ, որ ցայսօր յայտնի է մարդկութեանը՝ բարեխառն գօտին իսկական փաղափակաբանական գօտին է: Իրողութիւնների ամբողջ շարքեր վկայում են այդ բանը: Վերջին երեք հազար տարուայ ամենանշանաւոր պատմական զարգացումներն այս գօտուն են պատկանում: Հնագոյն պատմութեան սիրտը բաբախում էր Միջերկրական ծովի շուրջը, այդ գօտու տակ. որ այդ պատահական բան չէր, շատ որոշ կիրպով ապացուցանում է այն հանգամանքը, որ պատմական զարգացումը հաստատուն մնաց բարեխառն գօտու տակ՝ նաև Եւրոպայից դուրս, նոյն իսկ եւրոպական քաղաքակրթութեան նոր աշխարհներում տարածուելուց յետոյ, ինչպէս Ամերիկայում, Աֆրիկայում և Աւստրալիայում: Թէև անվերջ

կերպով բազմաթիւ թելեր են հիւսում այս գործուածքի մէջ, բայց որովհետեւ այն ամենը, ինչ որ ստեղծագործում են ազգերը, վերջ ի վերջոյ անհատի գործունէութեան վրայ է հիմնում, անկասկած է, որ ըստ կարելոյն շատ գործելու ընդունակ անհատներ հաւաքւում են բարեխառն գօտու տակ: Քաղաքակրթութեան առանձին շրջանները միանում են մի քաղաքակրթական գօտու տակ, որտեղ հաղորդակցութիւնը, փոխանակութիւնը և քաղաքակրթութեան տարրերի բազմա-նալն ու հաստատուիլն ամենայնջող պայմանների մէջ են լի-նում. որտեղ, ուրիշ խօսքով, քաղաքակրթութեան պահպա-նումն և յառաջադիմութիւնը կարող են ծաղկել աշխարհա-գրական ամենամեծ հիմքերի վրայ:

Հնագոյն կիսաքաղաքակրթութիւնները, որոնց մնացորդ-ները գտնւում են արեւադարձային երկրներում, պատկանում են այնպիսի ժամանակի, երբ քաղաքակրթական աշխատանքը այնպիսի մեծամեծ պահանջներ չէր անում անհատներէից, բայց երբ հէնց այդ պատճառով քաղաքակրթութեան բարգաւաճու-մըն անցողական էր: Հին և նոր քաղաքակրթութեան աշ-խարհագրական ծաւալման ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ քաղաքակրթութեան գօտիների քաղաքակրթական վստ-տակի աճումը տեղի է ունեցել բարեխառն կլիմայում: Այս խորհրդածութիւնը մեծ նշանակութիւն ունի մարդկային սեռի սկզբնական պատմութեան, նրա տարածման պատմութեան և արեւադարձային երկրներում մնացած քաղաքակրթութեան բի-կորների բացատրութեան համար: Քաղաքակրթութեան անկ-ման մի ուրիշ եղանակը ցոյց են տալիս այն օրինակները, որ քաղաքակրթութեամբ աւելի ստոր ազգերը կլանում են քա-ղաքակրթութեամբ իրենցից աւելի բարձր կանգնած ազգերին. առաջիններին օգնութեան է հասնում կեանքի դժուար պայ-մաններին աւելի լաւ յարմարուելու առաւելութիւնը: Արհա-մարհում սկրէլինդներն իրենց մէջ ընդունեցին Գրեթսլանդիայի նորմաններին: 2^է որ արկտիսի սառցապատները գնացող եւրո-պացիների խմբերն, այդտեղ եղած ժամանակի ընթացքում, հարկադրուած էին յարմարուել էսկիմոսների սովորութեանը և

ուսանել արկտիսի բնակիչների արուեստներն ու հմտութիւննե-րը, որպէս զի կարողանային բւեռային գօտու բնութեան ոյժերի հետ կռիւ մղել: Այդպէս էլ արեւադարձային և բւե-ռային երկրների զաղթականութեան յաջող հետեւանքներն ապահովելու համար՝ եւրոպացիք յարմարւում են բնիկների պահանջներին:

Անկատար միջոցներով գլուխ եկած լիակատար քաղա-քակրթութիւնը ճաշակագիտական և բարոյագիտական տեսա-կէտից աւելի վսեմ երևոյթ է, քան թէ դէպի բարձր ձգտե-լու և աճման միջոցին տարրալուծուած քաղաքակրթութիւնը: Այդ պատճառով և բարձր ու ստորին քաղաքակրթութեանց իրար շօշափելու առաջին հետեւանքներն անհաճելի են լինում: Յիշենք օրինակի համար կէտորսների և փախստական նա-ւաստիների առաջին զաղթականութիւնները՝ արուեստներով և աւանդութիւններով հարուստ Նոր-գէէյլանդ կամ Հաւայի կղզի-ներում և կոհոնինք թէ ինչպիսի ազդեցութիւն ունեցաւ այդտեղ առաջին օղէտների և անառականոցների բացուելը: Հիւսիսային Ամերիկայի վերաբերմամբ առաջին անգամ 1801-կրաֆտն ուշադրութիւն դարձրեց այն արագ անկման վրայ, որ կրեց բնիկների տնական արդիւնաբերական գործունէութիւնը, երբ սպիտակամորթները ներմուծեցին աւելի կատարելագոր-ծուած և նպատակայարմար գործիքներ, կշիռներ, զգեստներ և այլն: Երբ եւրոպական վաճառականութիւնը դիւրութեամբ սկսեց մատակարարել այն ամենը, ինչ որ երկար, յարատեւ և դժուար աշխատանքով հազիւ կարողանում էին անկատար կերպով պատրաստել մինչև այդ ժամանակ, բնիկների գործու-նէութիւնը պակասեց՝ ոչ թէ միայն դաշտում, ուր նրանք բաւականին գործ էին անում, այլ և առհասարակ թուլացաւ, կորցրեց ինքն իրեն վրայ վստահ լինելու զգացմունքը և այդ-պիսով ժամանակի ընթացքում նոյն իսկ արուեստն ան-յայտացաւ: Այսօր յայտնի է մեզ, որ նոյնը տեղի է ունենում Աֆրիկայում, Պօլինէզիայում և խեղճ էսկիմոսների աշխարհում: Աֆրիկայի համար հաստատուած կանոն է, որ ծովագնորին տարածուած է քայքայման շրջանը, զրանից յետոյ զալիս է

բարձր քաղաքակրթութիւնը, իսկ ամենալաւը երկրի ներսումն է, որ զեռ ևս շօշափուած չէ: Նոյն իսկ ջալօնական ինքնուրոյն արուեստը՝ նահանջեց՝ արուեստադիտական կողմից աւելի ստորին աստիճանի վրայ՝ գտնուող եւրոպականի դիմացը:

IV

Լ Ե Չ Ո Ւ

«Մարդու ձիւքերը, հանգամանքներն ու պատմութիւնն այնպէս են դասաւորուել, որ լեզուն ամեն տեղ և առանց բացառութեան միմիայն նրա սեպհականութիւնն է դարձել: Եւ որովհետեւ լեզուն յատուկ է ամեն մարդու, այդ պատճառով և մարդկութեան արտօնութիւնն է. միմիայն մարդս լեզու ունի»: (Հիւլբեր) Մարդիկ թէև տարբեր աստիճաններով են տիրապետում լեզուին, սակայն այդ տարբերութիւնն էական չէ: Ամեն ազգ կարող է մի ուրիշ ազգի լեզուն սովորել. մենք ամեն օր տեսնում ենք օրինակներ, որ մարդիկ լիակատար կերպով տիրապետում են օտար լեզուներին: Այս բանում քաղաքակիրթ ազգերն անպայման չեն գերազանցում բնական ազգերին. շատ բարձր դիրք ունեցող վաղանգաներ խօսում են կիզ-ու-ահէլի, ոմանք էլ արաբերէն. բաղմաթիւ վանիամիզիներ նոյն լեզուն են սովորել: Աֆրիկայի արևմտեան եզրների վաճառաշահ կենդրոններում բաւականին թուով նեղրոններ կան, որ երկու, նոյն իսկ երեք լեզու են խօսում. կանադայի հնդիկների զպրօցներում միսիօնարներին դարմանք է պատճառում այն հանգամանքը, որ հնդիկ պատանիները մեծ դիւրութեամբ են սովորում անգլիերէն և ֆրանսերէն:

Լեզուի միջոցները, այսինքն հնչիւնն ու դրա հետ կցուած շարժումները, միմեանց շատ նման են ամբողջ երկրի վրայ և նոյն իսկ լեզուի ներքին կազմութիւններն էլ շատ չեն տարբերում միմեանցից: Կարելի է ասել, որ մարդկային լեզուն սէկն է միայն արմատով, որ խորը տարածուած է մարդու հոգու

մէջ, սակայն բաժանուած է բազմաթիւ և շատ տարբեր ճիւղերի ու ոստերի: Կան անթիւ լեզուներ, որ ամեն մի աստիճանում տարբերում են միմեանցից. բազմաթիւ բարբառներ, քոյր կամ դուստր լեզուներ, ինքնուրոյն լեզուատոհմեր փոփոխակի հնչիւններով լցնում են մարդկանց խրճիթներն ու անտառները: Մի քանի ազգեր կարողանում են մօտաւորապէս հասկանալ միմեանց. մի քանի լեզուներ էլ, թէև միմեանց այնքան մօտ չեն, սակայն հարեանցի դիտողութիւնից յետոյ արդէն նմանութիւն են ցոյց տալիս. միւս կողմից էլ կան լեզուներ, որոնց նմանութիւնն այնքան աննշմարելի է, որ միմիայն գիտութիւնը կարող է որոշել: Եւ վերջապէս կան մեծ քանակութեամբ լեզուներ, որ ըստ երևոյթին բոլորովին տարբեր են միմեանցից՝ ոչ միայն բառերով, այլ նաև կազմակերպութեամբ, արտայայտիչ յարաբերութեամբ և նախադասութեան տարբեր կազմութեամբ: Սակայն այս տարբերութիւնները բոլորովին չեն համապատասխանում խօսողների հոգեկան զանազանութիւններին: Զանազան ընդունակութեանց տէր անհատները միեւնոյն բարբառն են գործածում, միւս կողմից էլ միեւնոյն ընդունակութեանց և ուղղութեան տէր անհատները միմեանց չեն հասկանում: Այդ տարբերութիւնները չեն համապատասխանում նաև աշխարհագրական զանազանութիւններին և յաճախ չեն համապատասխանում նոյն իսկ ցեղական տարբերութիւններին: Որչափ հեռու է բուն անգլիացուց անգլիերէն խօսող նեգրոսը, նոյնչափ էլ հեռու է լեզուով բոլորովին տարբերուող չինացին Փոքր կղզիաբնակներից: Ազգերի հետազոտութեան տեսակէտից՝ լեզուի նշանակութիւնը բոլորովին այլ տեղ պէտք է որոնել և ոչ թէ լեզուների ազդակցութիւնն ապացոյց համարել նաև ազգերի ազդակցութեան: Լեզուն միշտ և զլիաւորապէս պէտք է համադրուի մարդկութեան ամեն սեռակ քաղաքական գործի կանխապայմանը: Լեզուն կարելի է անուանել մարդու առաջին և ամենակարևոր, այո՛, նոյն իսկ որոշիչ գործիքը: Բայց այդ էլ նոյնչափ փոփոխական, որչափ մի որ և է այլ գործիք: Մի բառ կարող է դարձնել ընթացքում շատ տարբեր նշանակութիւններ ստանալ, կարող է բոլորովին անյայտանալ

և դրան կարող է փոխարինել ուրիշ նոր հնարուած, կամ թէ մի այլ լեզուից վերցրած բառ: Լեզուն կարելի է գործիքի նման թողնել և նորից ընդունել: Միայն անհատներ չեն, որ մոռանում են իւրեանց մայրենի լեզուն, ինչպէս օրինակ տասերկու տարեկան հասակում Աւստրալիայի բնիկ դարձած Ֆրանսիացի Նարզիդ Պելլետիէրը և Ակկա Միանիսը, որ մանկական հասակում Իտալիա բերուեց և մի քանի տարուայ ընթացքում բոլորովին մոռացաւ իւր մայրենի լեզուն. ամբողջ ազգեր թողնում են իւրեանց լեզուն և ընդունում են մի ուրիշ լեզու, ինչպէս որ մարդ փոխում է իւր զգեստները: Կան քաղաքակրթութեամբ ձեռք բերուած ուրիշ յատկութիւններ, որոնք լեզուից աւելի յարատեւ են, օրինակի համար անասնաբուծութեան գիտութիւնը: Զանազան ազգերի կրօնները համեմատելով՝ շարունակ նկատում ենք, որ թէև անունները փոխւում են, սակայն իրը միշտ նոյնն է մնում. այս ամենալաւ ապացոյց է, որ լեզուն համեմատելով ուրիշ ազգագրական յատկանիշների հետ, ամենից շատ է փոփոխութեան ենթարկւում: Ազգերի կեանքը ճանաչողների համար այս ինքն ըստ ինքեան հասկանալի երևոյթի մասին մենք այսքան երկար չէինք կանգ առնի, եթէ մինչև այժմ էլ շարունակ լեզուաբանական դասակարգութիւնները մարդաբանական—ազգագրականի հետ չչփոթէին: Չէ՞ որ նոյն իսկ Լեպսիուսի նման մի լեզուագէտ հեղինակութիւն կարևոր է համարել բոլորքել այն ըմբռնման դէմ՝ որպէս թէ ազգերն ու լեզուները՝ ծագմամբ և ցեղակցութեամբ համապատասխանում են իրար, ինչպէս որ շատերն ենթադրում են ցայժմ: Հասկանալի է, որ այսպիսի խորադննին հայեցողութեան շնորհիւ՝ ոչ միայն կորցնում են իւրեանց արժէքը, այլ բոլորովին մերժելի են դառնում: Հնրդկազերմանական ցեղ, սեմիտական ցեղ, բանտու ցեղ և այլն գաղափարները, որովհետև դրանք սխալեցնում են մեզ և որչափ որ անհամեմատ մեծ արժէք և ազդեցութիւն ունեցած լինին լեզուները՝ իբրև մարդկութեան հոգեկան զարգացման առաջին նեցուկներ, այնչափ ևս անհամեմատ չնչին է դրանց նշանակութիւնը՝ մարդկութեան ներքին տարբերութիւններն

ապացուցանելու համար: Մինչդեռ բուշման վալդենի և սրտորդ ժողովուրդը խօսում է հարուստ և նուրբ կազմութիւն ունեցող լեզուով, չինացիները, որ Ասիայի ամենաբարձր և ամենախարատե քաղաքակրթութեան ծաղկեցնողներն են եղել, խօսում են իւրեանց չորհարկաւորչիտուն անփոփոխ մնացող արմատական բառերով: Այսպիսի հանդամանքներում թէև կարելի է լեզուների մի ձեւադրութիւն կազմել, սակայն թող չհաւատացնեն մեզ, որ դրանով մարդկութեանը մի որևէ օգուտ բերած կլինին, երբ տեսնում ենք, որ բարձր զարգացման տէր ազգերը խօսում են ամենատարբեր կազմութիւն ունեցող լեզուով և ընդհակառակը՝ ստորին զարգացումն ունեցող ազգերը խօսում են վսեմ կազմութիւն ունեցող լեզուով:

Լեզուի ընդհանրացումը մի պարզ հետևանք է այն իրողութեան, որ մարդկութեան բոլոր մասերն այնչափ երկար տևականութիւն են ունենում, որ կարողանում են իւրեանց լեզուական ընդունակութեանց սաղմերն այն աստիճանի զարգացման հասցնել, որ մենք արտայայտում ենք լեզու դադափալով: Միայն Հէքէյի «ալալի»ն չէ, որ վաղուց արդէն մոռացութեան է տրուել. նաև նրանք, որ անկատար խօսելով, թութովելով հետևեցին դրան, չկան այլևս: Սակայն ընդհանրացումն այստեղ աւելի հեռուն է հասնում. այժմեան լեզուների մէջ կազմակերպութեան աստիճանների տարբերութիւնները շատ չնչին են: Այս տեսակէտից լեզուն նմանում է որոշ ընդհանրական արուեստների և գործիքների, որոնք բնական ազգերի մօտ աւելի վտտ չեն, քան քաղաքակրթ ազգերի. միթէ նոյն կերպ չեն ընդհանրանում կրօնական գաղափարները, արուեստներն ու հասարակ անօթները: Լեզուի հիմքն է հաղորդակցութեան բնական ձգտումը. այդ պատճառով և լեզուն չէ արգասիք անհատական մարդու՝ ինչպէս հասարակութեան, նոյնպէս և պատմութեան մէջ: Հաղորդակցութեան համար և միջոցով ենք ձեռք բերում մեր սկզբնական ծանօթութիւնները. հաղորդակցութիւնն է զարգացնում և ճշխացնում լեզուն, նա է ստեղծում լեզուի միութիւնը՝ սահմանափակելով բարբառների փոփոխութեանց բազմաալը: Մենք խօսում ենք, որպէս

զի ուրիշները հասկանան մեզ. լսում և սովորում ենք, որպէս զի հասկանանք. մենք խօսում ենք այն, ինչ որ հասկանալի է ուրիշների համար և ոչ թէ միայն մեզ համար: Այս տեսակէտից լեզուն ամենապարզ և ամենարնգհանուր կերպով ցոյց է տալիս ընկերական կեանքի՝ անհատականը սահմանափակող ազդեցութիւնը:

Այժմեան բոլոր լեզուները հին են ըստ ինքեան, կամ թէ ծագում են հին սերունդներից. բոլորն էլ կրում են պատմական զարգացման հետքերը, բոլորն էլ շատ հեռու են սկզբնական ծագումից և դոցա նշանակութիւնը բացատրելու համար լեզուաբանութիւնն արդէն մի կողմն է ձգել «Վաու-վաու»-ի տեսութիւնը: Լեզուն կենդանի մարդու շարժուող շրթունքներից արտահոսելով և մօտիկ մնալով հոգուն, որ կեանքի արտայայտութեանց սկզբնակէտն է, կենդանութեան յրօշմն է կրում—լարատե փոփոխութեանց է ենթարկւում: Թէև նա աւելի երկար կեանք է ունենում, քան այդ լեզուով խօսող սերունդները, բայց այնուամենայնիւ ապրում է նրանց հետ և փոփոխութեանց ենթարկւում: Եւ վերջապէս լեզուն էլ է մեռնում: Հին եգիպտական լեզուն եգիպտական քաղաքակրթութիւնից աւելի վաղ մեռաւ, հին յունարէնն աւելի երկար տևողութիւն չունեցաւ, քան յոյների ինքնուրոյն գոյութիւնը. հռոմի հետ ընկաւ նաև յատիներէնը: Այստեղ չի շուած երեք լեզուներն անգլաւի չմեռան. դրանք շարունակում են իրենց կեանքը կոպտերէն, նոր յունարէն և ըմանական լեզուների մէջ: Չատ հաղիւ է պատահում, որ լեզուներն անժառանգ մեռնին, ինչպէս օրինակ գոթականը:

Միևնոյն ժամանակ իւրաքանչիւր լեզուի կեանքի ընթացքում տեղի է ունենում ասիմիլացիա մահացումն և վերանորոգութիւն զանազան ձևերով: Բառերը հնանում, դործածութիւնից դուրս են ձգւում, կամ թէ չէ սպրում են միմիայն քահանաների և բանաստեղծների բերանում: Ապացուցուած է, որ 1611 թուից սկսած անգլիերէն լեզուի մէջ հնացել են երեք հարիւր ութսուն և ութը բառ: Դրա վրայ պէտք է աւելացնել նաև արտասանութեան, ուղղագրութեան և մըտ-

քի բազմաթիւ փոփոխութիւնները: Բնական ազգերի մտքերով աղքատ կեանքում յաճախ պատահում է, որ շարունակում են գործածել այնպիսի խօսքեր, որոնց նշանակութիւնը վաղուց արդէն անհասկանալի է դարձել: Այսպէս օրինակի համար՝ կռուի միջոցին մտրտի հրաւիրող Ֆիդէլին աղաղակում է դէպի իւր հակառակորդը. «Sai tava; sai tava! Ka jaa mai ka javia a bure!» («Կտրիր, կտրիր, տաճարն ընդունում է»): Բայց ոչ ոքի լայտնի չէ այդ խօսքերի միտքը, որ ամենքի կարծիքով շատ հին է: Բայց միւս կողմից՝ թէ ի՞նչպէս նոր իրերի հետ ի միասին նոր բառեր և դարձուածքներ են մտնում լեզուի մէջ, պարզ ցոյց տուեց երկաթուղիների և շոգենաւների դարաշրջանը. այդ միջոցով բոլոր քաղաքակրթուած ազգերի լեզուները հարիւրաւոր նոր բառերով ձուլացան: Ազանդեհները պնդում են, որ շատ խօսքեր, որոնք գործածական էին իրենց նախնիքների ժամանակ, այժմ այլևս չեն գործածւում: Ինչպէ՞րն ընդհանրապէս ընդունում է աֆրիկական լեզուների արագ փոփոխումն, իսկ Լեպոթա-սը մեծ արժէք չէ տալիս այդ լեզուների բառարանին և ցոյց է տալիս նրանց նույն իսկ համաձայնական կանոնների աչքի ընկնող փոփոխութիւնները: Հարկաւ փոփոխութիւններն աւելի մեծ են այն լեզուների մէջ, որոնք զիր չունին, որովհետեւ զիրը, կարելի է ասել, քարայման ազդեցութիւն է ունենում լեզուի վրայ: Եւ եթէ իրաւացի համարենք լեզուաբանների պնդածը՝ թէ լեզուի կեանքը եռում է ոչ թէ գրաւոր լեզուի, այլ բարբառների մէջ, և թէ բարբառների մէջ են ներհում նոր լեզուների կազմութեան սաղմերը, այն ժամանակ կհասկանանք թէ ի՞նչպէս կարելի է վերջապէս լեզուներին վերադրել այն փոփոխական յօրինուածութիւնը, որ յատուկ է բոյսերին և կենդանիներին: Մինչդեռ զիրը ձգտում է մի որոշ լեզու հաստատելու, միևնույն ժամանակ զիր ունեցող ազգերի հաղորդակցութեան նպատակն է՝ մի բարբառի կամ լեզուի տարածութեան շրջանն ընդարձակել: Կարելի է հաստատ ասել, որ զիր չունեցող ազգերը միայն բարբառներով են խօսում, մինչդեռ լեզուն գործ են ածում միմիայն զիր ունեցող ազգերը: Սակայն ո՞րն է լե-

զուի և բարբառի մէջ եղած սահմանը: Լեզու ասելով այսօր հասկացում է մի բարբառ, որ զրի շնորհիւ հաստատուն կերպարանք է ստացել և հաղորդակցութեան միջոցով՝ ընդարձակ ծաւալով տարածուել: Գրականական լեզուն առհասարակ աւելի արուեստական, քան թէ բնական ձևն է խօսակցութեան: Բարբառները թւում են մեզ աւելի աղքատ, աւելի պակաս հաստատուն և կանոնաւորուած, այդ պատճառով և աւելի մեծ չափով ենթակա փոփոխութեան, նայն իսկ կամայականութեան և այդպիսով՝ ստորադաս լեզուներ: Բայց այդպէս են թւում զրանք մեզ՝ միայն երբ համեմատում ենք զրանցը զըրաւոր լեզուների հետ: Արդեօք բազմալեզուեան Կոլիսիսի երեք հարիւր ցեղերից — որոնց համար հռովմայեցիները, ըստ Պլինիոսի, հարիւր երեսուն թաղւման էին գործածում — ո՞րն էր լեզու գործածում և ո՞րը բարբառով խօսում: Այդ աստիճանի վրայ միայն բարբառներով են խօսում, իւրաքանչիւր ցեղ ուրի իւր յատուկ բարբառը. և եթէ նույն լեզուն լեզուին եթանասուն բարբառ է վերադրում, այլևս այնքան էլ զարմանալի չպէտք է թուան մեզ Կոլիսիսի բազմաթիւ բարբառները: Թէ ի՞նչն է լեզու առաջ բերում և բարբառներ պահպանում՝ շատ լաւ կերեալ, եթէ համեմատենք բիրմանական լեզուի ընդարձակ ծաւալուելը Բիրմայի, Պեզուի և Արականի խտաբնակ, հաղորդակցութեամբ հարուստ երկրներում և Վերին Իրաւագիւի հենց զրանց մերձակայ լեռնոտ երկրներում, որտեղ Գարգալ միմիայն Մանիպուրի շրջանում տասներկու բարբառներ յայտնագործեց և որտեղ յաճախ երեսուն կամ քառասուն ընտանիք խօսում են իրենց յատուկ ու միւս ընտանիքներին անհասկանալի բարբառով: Այս մաշտաբով պէտք է չափուին այն տեղեկութիւնները, որ յաճախ փոքր ազգերին վերագրում են չափից դուրս շատ լեզուներ: Բուշմանների խօսած բարբառների բազմատեսակութեան և նոյն իսկ միմիայն բլրակների շղթայով կամ թէ գետի հոսանքով միմեանցից բաժանուած խմբերի լեզուների տարբերութեան պատճառը Մաֆֆալ համարում է քաղաքակրթութեան այն աստիճանը, որի վրայ դրնւում են զրանք. ոչ ընդհանուր կենդրոն ունին զրանք և ոչ

քնդհանուր շահ. կարճ ասելով՝ դրանք չունին այն միջոցները, որ նպաստում են լեզուի գործածութեան հաստատութիւնը: Հետաքրքրական երևոյթ է՝ թէ ինչպէս «բեջուան-բուշմաններ»-ի լեզուն, (բալալաների, որոնք իբրեւ Պարիա ցեղին պատկանող բեջուանների մէջ են ապրում), շատ փոփոխական և ցեղից-ցեղ տարբեր յատկութիւններ արտայայտող զաւառաբարբառ է, մինչդեռ բեջուանները, դրանց լեզուները, հրապարակային խորհուրդներում և յաճախ նաև իմբական խօսակցութիւններ և երգերի միջոցին մաքուր պահպանում են իւրեանց զիջուանան և սերնդէ սերունդ շարունակում:

Սակայն սխալ կլինի՝ եթէ նշանակութիւն չտրուի այն լեզուին, որ միւսնոյն ժամանակ պահպանողական ոյժ է ներկայացնում, և ընդհակառակն առանց քննութեան ընդունուի շատ հեշտութեամբ փոփոխուող լեզուի ձևերը: Զվայնֆուրտի շնորհիւ արդէն գիտենք, որ Զուր և Բելլանա ցեղերը՝ չնայելով իրենց տարածական բաժանմանը, համարեա թէ անփոփոխ են պահել շիլլուկ լեզուն: Ի նկատի պէտքէ ունենալ նաև հեռաւոր բանտու բարբառների չնչին տարբերութիւնները: Մենք կարող ենք միայն իբրեւ գիտողութեան կոպիտ սխալ ընդունել, որ Վալդէկը, ինչպէս որ նա գրում էր Եօմարդին Պալէնքէ երկրից, 1833 թ. այլևս չէր կարողանում օգտուել այն բառացուցակից, որ կազմուել էր 1820 թուից յետոյ միայն:

Սակայն այնուամենայնիւ միշտ կարելի է իբրեւ կանոն ընդունել, որ որչափ մեծ է մի ազգ, որչափ սերտ նրա հաղորդակցութիւնը, որչափ հաստատուն է կազմակերպուած նրա հասարակական բաժանմունքը, որչափ սերտ միութիւն են կազմում նրա սովորութիւններն ու հալեացքները, այնչափ ևս անփոփոխ է նրա լեզուն: Հրապարակական ժողովներում առած ձառերը, ժողովրդական երգերը, ազգային օրէնքներն ու պատգամախօսութիւնները փոքր չափով նոյն ազդեցութիւնն են ունենում, ինչ ազդեցութիւն որ ունի գիրը: Պրանք որոշ սահման են դնում բարբառների բնական բաղմաճիւղ ծաւալմանը և տեւականութիւնն են տալիս լեզուի այնպիսի կազմակերպու-

թիւններին, որոնք առանց այդ արտաքին ազդեցութիւնների շատ վաղանցուկ կլինէին:

Այս իրողութիւնները պարզ ցոյց են տալիս՝ թէ որտեղ պէտք է որոնենք լեզուների զարգացման ճշմարիտ և էական տարբերութիւնը: Յարատեւ աճումը բարձրացնում է թէ քաղաքակրթութեան և թէ լեզուի արժէքը: Այն լեզուն կհասնի զարգացման ամենաբարձր աստիճանին, որն ընդունակ է ամեն տեսակ արտայայտութիւնների՝ առանց միտքը մթնացնելու և որը թէ վերացական և թէ իրական գաղափարներն արտայայտում է ամենալիակատար, ամենահասկանալի և ամենակարճ ձևերով: Այստեղից կարելի է հետևեցնել նաև, որ լեզուի և քաղաքակրթութեան զարգացման մէջ զուգակշռութիւն կայ, որովհետև ամենաբարձր քաղաքակրթութեանց ներկայացուցիչ ազգերը, առանց լեզուի կազմութեան տարբերութեանը վնասելու, կարող են խօսել այնպիսի լեզուներ, որոնք արժանի են «գերազանց գործիք» կոչմանը: Գերազանց գործիք ասելով այստեղ չենք հասկանում այնպիսի գործիքներ, որոնք իրենց որոշ նպատակին ամենալաւ կերպով են հասնում, որովհետև աւստրալիացիների հասարակ պահանջների համար լիակատար կերպով բաւական են իրենց աղքատ լեզուները: Լեզուները մենք համարում ենք իբրեւ առանձին «յօրինուածութիւններ» իրենց յատուկ զարգացմամբ: Ինչպէս որ մենք մեքենական գործիքների դասակարգում գութանն աւելի բարձր աստիճանի վրայ ենք դնում, քան թէ կացինը—թէև վերջինս հասարակ պահանջներին նոյնչափ բաւարարութիւն է տալիս, որչափ առաջինը մեծ պահանջներին—այդպէս էլ աւելի մեծ նշանակութիւն ունին մեզ համար հնդկազգիւմական ցեղի ձկուն, պարզ և ճոխ լեզուները, քան թէ բանտու ցեղի աղքատիկ լեզուները: Թէև մի ազգի լեզուն համարւում է մասշտաբ նրա քաղաքակրթութեան աստիճանի, սակայն միայն զգուշութեամբ պէտք է լեզուի զարգացումից եզրակացնել նաև քաղաքակրթութեան զարգացումը, որովհետև շատերի թւում, լեզուն

միայն մի արտայայտութիւն է և ունի իւր յատուկ կեանքը: Նա մանաւանդ որոշ գաղափարների լեզուական գործածութիւնը չի կարելի իբրեւ այդպիսի մասշտաբ ընդունել: Համարելն ու հաշուելը հարկաւ շատ կարեւոր բաներ են, որոնց զարգացումից կախումն ունի ազգերի հոգեկան և դրանով նոյնպէս քաղաքակրթութեան զարգացման մեծ մասը: Ինչ վերաբերում է այն խնդրին, որ իբրեւ թէ բնական ազգերից շատերն անընդունակ են երեք կամ հինգ թուից աւելի մտածելու, պէտք է ընդհանրապէս ուշադրութիւն դարձնել այն հանգամանքի վրայ, որ մի որեւէ գործիքի անբաւարար լինելուց դեռ ևս չի կարելի եզրակացնել, թէ շարժուող ձեռքն է ընդունակութիւնից զուրկ: Զարուհակ կրկնում է թէ՛ որովհետեւ այդ ազգերի լեզուներն երեքից աւելի թիւ արտայայտող բառ չունին, ուրեմն և այդ ազգերն երեքից աւելի չեն կարող համարել: Բլէէֆն իրաւամբ նկատում է, որ եթէ այս եզրակացութիւնը ճիշտ համարենք այդ դէպքում պէտք է ընդունենք, որ ֆրանսիացիք անընդունակ են տասից կամ քսանից աւելի համարելու, որովհետեւ գործ են ածում dix-sept կամ quatre-vingt թուերը: Գերմանական լեզուն էլ չունի տասը հազար թուի համար առանձին բառ ինչպէս որ ունի հին յունարէնը. չունենք նոյնպէս հարիւր հազարի (լակ) և տասը միլիոնի (կրօր) համար առանձին բառեր, թէև հնդկական լեզուների մէջ կան այդ գաղափարները: Նուբիացիներն իրենց լեզուի մէջ ունին մինչև քսան թիւը, աւելի մեծ թուերի համար դպք են ածում արաբական բառեր, սակայն հարիւրի համար ունին նուիրական «խմիլ» խօսքը: Ճիշտ նոյն հանգամանքն ունին նաև գոյներ արտայայտող բառերը. շատ բնական ազգեր և հնադոյն դարերի ժողովուրդներ շատ քիչ այդպիսի բառեր ունին և բառերի այս սակաւութիւնից անմտաբար եզրակացրել են՝ թէ ուրեմն և դրանք գոյների սակաւ զգալութիւններ պէտք է ունենային: Այստեղ առաջնորդում էին այն չապացուցուած ենթադրութեամբ, թէ արտայայտութիւնը ճշտիւ համապատասխանում է զգալութեանը, այսինքն թէ գոյներ արտայայտող բառերի քանակութիւնը ճշտիւ համապատասխանում է այն տարբեր գոյ-

ների աստիճանաւորութեանց թուին, որոնք ցանցալին թաղանթի շնորհիւ ի գիտակցութիւն են գալիս: Որչափ որ սխալ է այդ ենթադրութիւնը, այնչափ ևս հրահանգիչ է լեզուի իսկական էութիւնն ըմբռնելու համար այն հետազոտութիւնը, որ շատ կոշտ կոպիտ բնական ազգեր, արտասովոր մեծ քանակութեամբ գոյներ արտայայտող բառեր ունեն: Այդպիսի թէ ճշտութիւնը և թէ աղքատութիւնը ծագում են տհասութիւնից: Ինչպէս որ յաճախ միեւնոյն անունը գործ է դրում գանադան գոյների համար, նոյնպէս և ամենատարբեր անունները գործ են ածում միեւնոյն գոյնի համար: Այս ուրեմն խառնաշփոթութեան ճիւղութիւն է և ոչ թէ բարձրագոյն զարգացման նշան: Այս արտասովոր ճիւղութեան առաջացման եղանակի վրայ լոյս է սփռում այն իրողութիւնը, որ այն աֆրիկացի նեգրոսները, որոնք, ինչպէս հերէրօսները և դինկաները, սիրով են անասնաբուծութեամբ պարասում, իրենց հօտերի համար խիստ մեծ քանակութեամբ բառեր ունին՝ թուի, դեղձան, սպիտակ, խալտաբղետ ու այլն գոյների համար: Հերէրօս խղճի դէմ բան չէ համարում՝ մարգագետնի և երկնքի գոյնը միեւնոյն բառով արտայայտելու, սակայն նա հոգեկան անընդունակութեան մեծ ապացոյց կհամարէր այն հանգամանքը, եթէ որ մէկը տարբեր կոլերի թուի գոյնի զանազան աստիճանաւորութիւնները մէկ բառի մէջ ամփոփէր: Հետազոտուած է, որ սամոգներն իրենց արագընթաց եղջերուների գորշ և թուի գոյների աստիճանաւորութիւնները տարբերելու համար տասն և մէկ տասն և երկու բառ ունին: Նոյնպիսի բարձր զարգացման է հասել մալայեան և պօլինեզեան կղզիների բնակչաց նաւական բաւազդիտութիւնը: Սակայն միւս կողմից տեղի ունին և դրա հակառակ երևոյթներ. ոչ թէ միայն բնական ազգերն են տարբեր գոյների համար մի բառ գործածում, այլ նոյն իսկ բարձր զարգացման տէր ազգերի լեզուների մէջ ևս նկատելի է այդ թերութիւնը. գերմանական գեղջուկը յաճախ մանուշակագոյնն ըմբռնում է թուի տեղ, իսկ ջապոնացին կապուտ՝ կանաչի տեղ:

Կարիքն է որոշում լեզուի հարսութիւնը: Եւրոպայի աշխարհի ամենաքաղաքակրթութեամբ ազգերի համար իբրեւ կանոն ընդունուած է, որ միջին զարգացման տէր անհատներն իրենց լեզուի բառարանի միայն շատ քիչ մասն են խոսափէս գործածում: Անլիիական լեզուն մօտ հարիւր հազար բառ ունի, ոսկայն անգլիացի երկրագործն ըստ սովորականին բաւականանում է երեք հարիւր բառով: Ուր որ բարձր քաղաքակրթութեան տէր ազգերը շփուած են քաղաքակրթութեան ստորին աստիճանի վրայ եղող ազգերի հետ, վերջիններին լեզուն դիւրութեամբ աղքատանում է, որովհետեւ ահագին քանակութեամբ բառեր է փոխառնում առաջիններից: Սակայն այդ դէպքում լեզուի աղքատանալուց զեռ ևս չի կարելի եղրակացնել նաեւ քաղաքակրթութեան աստիճանի անկումը: Իբրեւ օրինակ կարելի է առաջ բերել բազմաթիւ արաբական բառերով բարդուած նուբիական լեզուն: Արևի, յուսնի և աստղերի համար նուբիացիներն առանձին բառեր ունեն, սակայն ժամանակ որոշող զաղափարները՝ տարի, ամիս, օր, ժամ՝ փոխ են առել արաբական լեզուից. ջուր, ծով և գետ զաղափարները նրանք արտայայտում են միմիայն էսոյի բառով, սակայն Նեղոսը կոչւում է Տօսոյի: Տեղական բոլոր ընտանի և վայրենի կենդանիների համար նրանք ունին սեպհական բառեր, իսկ տների և նաւերի շինութեան վերաբերեալ բոլոր բառերն արաբերէն են: Աստուած, հոգի, ստրուկ, ազգակցութիւն ցոյց տուող զաղափարները, մարմնի մասերը, գէնքերը զաշտային պտուղները և ինչ որ վերաբերում է հաց պատրաստելուն—բոլորն արտաբայտում են նուբիական անուններով. իսկ ընդհանրապէս ծառայ, բարեկամ, թշնամի, տաճար, աղօթել, հաւատալ, կարգալ բառերն արաբերէն են: Բոլոր մետաղներն արաբական անուններ են կրում, բացի երկաթից: «Նրանք հարուստ են բերքէր լեզուով, աղքատ են արաբերէնով»:

Թէ լեզուի խառնուրդները մի աստիճանի հարստացնում են լեզուներն և նպատակաւորմար դարձնում եւրոպական լեզուների մէջ ամենից լաւ ապացուցանում է անգլիերէնը, որի մէջ համարեալ թէ նոյն չափով զերմանական ծագումն ունեցող

բառեր կան, որչափ ուղմանական: Վատահամբաւ օտար բառերից շատերն այնուամենայնիւ անհրաժեշտ են: Յիշենք միայն թէ հրպիսի յաւելումների պէտք ունեցան աֆրիկական, աստրալիական և ամերիկական լեզուները, որպէս զի միտինոսները կարող լինէին Սուրբ Գրքի նոյն իսկ հասարակ պատմութիւնները և քրիստոնէական հաւատի հիմնական գրութեանները թարգմանել: Իւրաքանչիւր քարոզչութեան շրջանում միմիայն Աստուած գաղափարի թարգմանութիւնն ունի իւր դիւրութեամբ և սխալներով հարուստ պատմութիւնը:

Մենք զանց ենք առնում այն ծանր նեղութիւնները, որ կրում են բնութիւնից լեզուազուրկները, համրները, լիշեցնում ենք միայն այն հետաքրքրական իրողութիւնը, որ Կազմբէսի պետութեան մէջ Լիւինգստօնը դուռ մի խուլ ու համր, որ ճիշտ նոյն նշաններով էր խօսում, ինչ նշաններ որ գործեն ածում եւրոպաբնակ անկիրթ խուլ ու համրերը: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ նշաններով և գիծաւորով խօսելն այնքան աւելի զործածական է դառնում, որչափ աղքատ ու պարզ է իսկական լեզուն, որչափ աւելի քիչ բազմազան ու վերացական են այն զաղափարները, որոնք պէտք է արտայայտուին: Յաճախակի զործածման շնորհիւ այս տեսակ լեզուն էլ կարող է այնպիսի կատարելագործութեան հասնել, որ մենք չենք էլ կարող երեւակայել՝ չնայելով որ հազարաւոր բառեր ունինք պատրաստի: Քաղաքակրթութեամբ աղքատ ազգերն ամենահասարակ նշաններով ու դիմադներով աւելի շատ բան են հասկանում, քան թէ մենք: Խորամանկ և միւլենոյն ժամանակ լուսնաց հնդիկների մէջ զարգացել է նշանացի խօսակցութիւնը և իսկական «ազգանշանների սիստեմի» վերածուել: Մալլէրին իւր հնդիկների նշանացի և դիմադներով խօսելու մասին գրած մեծ աշխատութեան մէջ առաջ է բերում մի շարք գլխաւոր նշաններ, որոնց բարդութիւններից կազմւում են բազմատեսակ նախադասութիւններ ու մտքեր: Սրանց թւում կարելի է դասել նաեւ հրդեհի և ծուխի ազգանշանները, Գոմերայի սրնդի լեզուն, որով հովիւները միմեանց հետ զրուցատրում են հեռաւոր տարածութիւններից, պատուէրներ են տա-

լիս միմեանց և այլն: Ամերիկայի հնդիկները յաճախ մի ձեռքի վրայ դաջած կրում են մի լիակատար մասշտաբ՝ զանազան ստորաբաժանումներով: Սրանք արդէն գրի սկզբնական նշաններն են:

Երկրիս բոլոր ազգերն ունին՝ զաղափարները տեսանելի դարձնելու հասարակ միջոց. այդ պարզ միջոցն է պատկերաբան կամ նշանաբան: Այդ երկուսն էլ յայտնի են բոլոր ազգերի մանուկներին: Մեր տղայքն էլ են գործ ածում պատկերազարդ մինչդեռ նրանք իրենց չսիրած ընկերոջ տան դռան վրայ իշխ գլուխ են նկարում: Սակայն չափահասները, որոնք անտեղեակ են գրի աւելի բարձր տեսակին, կարողանում են միմեանց մօտ շարուած պատկերներով աւելի արտայայտել՝ քան առանձին զաղափարները: Երբ այս պատկերներն ընդհանուր համաձայնութեամբ դաշնագրական բնաւորութիւն ստանալով՝ աւելի ընդարձակ շրջաններին հասկանալի են լինում, դառնում են պատկերազարդ: Սակայն այդ նշանները կարող են միայն համաձայնութեամբ որոշուած մի նպատակի ծառայել, ինչպէս օրինակ սեպհականութեան նշանները կարող են միայն արտայայտել այն իրողութիւնը, որ այն առարկան, որ նրկարուած կամ փորագրուած է, պատկանում է մի որոշ մարդու: Զատ նշաններ, որ դրուագի բնաւորութիւն ստանալով՝ մօտենում են արուեստին և հազիւ են ճանաչուած, կարող են առաջացած լինել այդպիսի սեպհականութիւն ցոյց տուող նշաններից կամ թէ նպատակ ունին մի ոքէէ զաղափար մեկնել, ինչպէս օրինակ մի որոշ ուղղութեամբ գնացող ոտքը կամ նշան ցոյց տուող ձեռքը՝ ճանապարհ են ցոյց տալիս: Այդ նշաններն արդէն այն սահմանի վրայ են, որտեղից հասնում են աւելի բարձր զարգացման աստիճանին: Գրի բոլոր բարձր տեսակներն առաջացել են պատկերազարդից: Գրի այդպիսի ծագումը այսօր ևս նկատելի է Մեքսիկայի և Եգիպտոսի մեհենագրերի մէջ, բայց չինական գրի մէջ աննշմարձի է դարձել: Սակայն դրա հետքերն ամեն տեղ կարելի է գտնել: Նոյն իսկ բեհաւագրերի մէջ նկատուած են այն պատկերազարդերի հետքերը, որից առաջացել են: Եգիպտական մեհենագրերի մէջ նկարուած եզր

կամ աստղը ցոյց է տալիս առարկան, բայց նոյնպէս և որոշ հնչիւններ. այս հնչիւններ արտայայտող նկարները գոյութիւն ունին նոյն իսկ ամենահին, Քրիստոսից երեք հազար տարի առաջ դրուած արձանագրութիւնների մէջ: Մեքսիկայի պատկերազարդի մէջ նոյնպէս խառը նկարուած են իր և հնչիւն արտայայտող նշաններ: Չինացիների միավանական լեզուն, որ միևնոյն վանիով տարբեր բառեր է արտայայտում, հարկաւ դարձ է ածում հազիւ նշմարելի՝ իր ցոյց տուող նշաններ, որպէս զի որոշէ ձայնական վանկանիշը: Ընդհակառակը ջապօնացիք՝ իրենց բազմավանկ և ձայնական զրութեան աւելի յարմար լեզուի համար՝ չինական տառերից կազմեցին մի իսկական ձայնական գիր: Նոյնն աւելի հաստատուն կերպով արին փիւնիկեցիները՝ եգիպտական պատկերազարդից դուրս թողնելով աւելորդ իր ցոյց տուող նշանները և ընդունելով միմիայն հնչիւններ գրելու համար կարեւոր մեհենագրերը: Փիւնիկեցիների տառերի անունները վերցրին յոյները և ապա կազմեցին արեւմտեան երկրների բոլոր «այբուբեն»-ները: Այսպէսով պատկերազարդ բազմատեսակ սկզբնաւորութիւններից առաջացաւ տառազիրը՝ երկրի միայն մի վայրում. և այս գիրն եղաւ մարդկային մտածողութեան ամենանշանաւոր գործիքներից մէկը, ամենաձկունը, բոլոր լեզուներին յարմարուող, հեռագրի և սրդադրութեան գործածման միջոցին ամենահամառօտագրութեան հասնող տառազիրը: Տառազրի գիւտի շնորհիւ մարդկութեան զարգացման ընթացքը մի արտաքոյ կարգի նշանաւոր քայլ արաւ. որովհետեւ գիրը հաստատելով և ապահովելով աւանդութիւնը, հաստատեց և աշխույժեցրեց նոյն իսկ քաղաքակրթութիւնը, որի էութեան մէջ գտնուած ենք իբրեւ կենդանի, կարելի է ասել, հոգեւոր միջուկ՝ աւանդութեան վրայ հիմնուած սերունդների կապակցութիւնը:

Այսպէս ուրեմն՝ այն լեզուները միայն կհասնեն, զարգացման ամենաբարձր աստիճանին, որոնք ընդունակ են մտքերն արտայայտել պարզ, կարճ և հասկանալի ձևերով:

Ամենաբարձր քաղաքակրթութեան համար անհրաժեշտ է

ամենաբարձր զարգացման ընդունակ մի լեզու և ընդհակառակը՝ լեզուի ամենաբարձր զարգացման համար ևս կարևոր է ամենաբարձր քաղաքակրթութիւնը:

V.

Ն Ր Օ Ն

Բնական ազգերի չբնական կենսական և հասարակական հետազոտութիւնը դժուար է, որովհետև նրանք վարանելով են տեղեկութիւններ տալիս իրենց մտածած բարձրագոյն էակի մասին. շատ անգամ էլ այդ տեղեկութիւնները լինում են անկատար կամ թէ խաբելու մտքով հաղորդուած: Բնական ազգերը բոլորովին զաղափար չունին պարզ միաստուածութեան մասին: Դրանց մտաւոր կեանքը ոչ թէ միայն բաղկացած է անորոշ ցնորական պատկերներից, անկապ և թիւր է, այլ զուրկ է նաև մտքերի սերնդէ սերունդ հաղորդելով զարգանալու այն յատկութիւնից, որ նախորդ սերունդների մտքերը կապակցում է ներկայ սերունդների մտքերի հետ: Եթէ կան այդ ազգերի մէջ կրօնական զաղափարներ, դրանք էլ յստիք յայտնի են միայն ազգի մի քանի աւագներին, որոնք նախանշանդրութեամբ պահպանում են: Վերջին հանգամանքից դուրս ևս՝ նրանք երկիւղ կրելով յայտնելու իրենց կրօնական զաղտնիքները, շատ կցկտուր և խեղաթիւրուած տեղեկութիւններ են տալիս:

Այդ պատճառով և պէտք է զգուշանալ Բնական ազգերի չբնական նախադասութիւնների և հասարակական կենսական շրջանի նրանց հոգևոր ձգտումներն էլ միմիայն դէպի կեանքի գործնական նպատակները չեն ուղղուած. նրանց կրօնը միևնույն ժամանակէ և՛ փիլիսոփայութիւն, և՛ զիտութիւն, պատմա-

կան աւանդութիւնն և՛ բանաստեղծութիւնն: Յամենայն դէպս պէտք է շատ բան ենթադրել և դեռ շատ հետախուզել: Սակայն նաև իսկական կրօնական խնդիրներում չպէտք է առաջնորդուել այն տեսակէտով՝ թէ այն ամենը, ինչ որ գոյութիւն ունի ծածուկ, պէտք է նոյնպէս հրապարակ դուրս գալ: Այս նախապաշարումից առաջանում են ամենաանարդար և ներքին հակասութիւններով լի դատողութիւններ: «Կատարեալ անկրօնութիւնը, ճշմարիտ անաստուածութիւնը հետևանք է մաշող, զգացմունքներ բթացնող չափազանց քաղաքակրթութեան, սակայն ո՛չ երբեք ազդեցութիւն կոշտ ու կոպիտ անքաղաքակրթութեան: Անքաղաքակիրթ ազգերն ամենախորին անկման միջոցին էլ պահպանում են կրօնի պահանջը, որ համապատասխանում է կրօնական ընդունակութեան՝ լինի այդ թէկուզ սխալաշատ և խառնաշփոթ»: (Ջորաուս):

Ազգագրութեան յայտնի չէ՞ անհրժեշտ «պէք», այլ միայն կրօնական գաղափարների զարգացման տարբեր աստիճաններ: այդ գաղափարները մի տեղ սաղմի կամ աւելի ճիշտ է ասել բոժոժման մէջ են գտնուում, փոքր և անտեսանելի են, մինչդեռ մի այլ տեղ ճոխ զրոյցներով ու առասպելներով են պաճուճուել: Սակայն մենք էլ անկատարելութիւնների մէջ միշտ սկզբնական դրութիւններ չպէտք է տեսնենք: Յիշենք թէ ի՞նչ անձանաչելի նուազութեան են հասել կրօնական մեծ գաղափարները Աբիսինիայի քրիստոնէութեան, մոնղոլական բուդդայականութեան և Սուդանի իսլամութեան մէջ: Կրօնական գաղափարների տարածման ոյժը նոյնչափ մեծ է, որչափ հաստատ է, որ այդ գաղափարներն այնտեղ նուազութեան կհասնեն, որտեղ առանձնացած, մեծ և կենդանի առասպելաբանութեամբ, կամ թէ ոգեշունչ վարդապետութեան հետ ունեցած կապակցութիւնից անջատուած՝ կենտուեն բնական ազդերի նիւթական կեանքի անապատը: Արդէն այսօր գտնում ենք քրիստոնէական մտապատկերների եղծուած հատուածներ հնդկական և պոլինեզիական առասպելների մէջ, իսկ մահմեդականութեան եղծուած գաղափարները գտնում ենք Մալայեան և աֆրիկական առասպելների մէջ. եթէ դրանց տարած-

ման պատմութիւնը չգուշակէինք, դրանք կը ծառայէին իբրև ապացոյց՝ թէ այդտեղ միաստուածութեան սաղմերն են գտնուում: Բնական ազդերի բանաստեղծութիւններն ևս շատ տեղ կասկած են յարուցանում, որ եւրոպական հեքաթների, առածների և այլն մի որևէ ճիւղը պատահամբ այդ երկիրն է ընկել և աճման ուժի շնորհիւ, որ յատուկ է երևակայութեան այդ պատկերներին, իսկոյն օտար հողի մէջ շիւղեր է արձակել: Մի-շէրը Կալէ-Մի «Nursery tales of the Zulus» (1866) երկի մի ծանօթութեանը կցել է այն խորին միտքը, որ դրանք, ինչպէս և մեր ժողովրդական զրոյցները և այլն, գոնէ այն չափով, որ չափով որ դրանք վերաբերում են ոգիներին, ըղձանոյցներին և հսկաներին, մատնացոյց են անում մի հեռաւոր քաղաքակրթութիւն կամ առ սակաւն՝ շատ երկարատև աճման գործողութիւն: «Ինչպէս լեզուի զարտուղութիւնները, դրանք էլ հէնց իրենց առանձնապատկութեան շնորհիւ ցոյց են տալիս, որ կար մի ժամանակաշրջան, երբ այսօրուայ անկանոնն ու անմիտը՝ մի որոշ նպատակով և կանոնաւոր էր կազմուում»:

Արտայայտութեան անկատարելութեամբ չպէտք է չափել մտքի խորութիւնը: Պօլինեզիական առասպելաբանութեան մասին խօսելիս՝ պէտք է ի նկատի ունենալ, որ այդ ձևերով ճոխ զրոյցների հիւսուածքը ո՛չ թէ նման է պարզ խօսակցութեան, այլ մանկական թոթովանքի, որի միջոցին մեր ուշագրութիւնը դարձնում ենք ո՛չ թէ ասելու ձևի, այլ ասածի բովանդակութեան վրայ: Ջատ անգամ մի նման հնչիւն բաւական է լինում, որ այդ ազգերը դրա հետ կապակցեն իրենց մտքերի ընթացքը և շարունակեն: Մի բնազանցական յարաբերութեան նոյն դիտողութիւնն աւելի տպաւորիչ կերպով նկառադրուած կը լինի մի որևէ յոյն բանաստեղծի մագաղաթեայ զրչագրի մէջ, քան թէ պօլինեզիական կամ աֆրիկական քահանայի կամ կախարդի բերանացի աւանդութեան մէջ: Սակայն եթէ բնական մարդու թոթովանքից դուրս բերենք հասկանալի մտքերը, կստանանք մի այնպիսի պատկեր, որ ըստ էութեան շատ լետ չի մնալ վերօլիշեալ բանաստեղծական ար-

տայալտութիւնից: Համեմատենք օրինակ Հաւայի Հադէս զրոյցը յունաց համապատասխան զրոյցների հետ. «Մի ցեղապետ, որ իւր կնոջ մահուան պատճառով շատ անմխիթար դրութեան մէջ էր, իւր խնդրանաց համաձայն քահանայից իրաւունք ստացաւ, որ ցեղապետների աստուածն առաջնորդէ իրան Մե-լուի պետութիւնը շրջագայելու: Երկուսն էլ ճանապարհորդեցին մինչև աշխարհի ծայրը, ուր նրանք հասան մի ճեղքուած ծառի մօտ և նրա վրայով ցած սողացին դէպի անդունդը: Աստուած այնտեղ մի ժայռի յետևը թաղնուեց և ցեղապետին թոյլ տուեց առաջ գնալու՝ նախապէս թաթախելով նրան գարշահոտ ձիւթի մէջ: Հասնելով Միլուի պալատը՝ նա տեսաւ, որ դղեակը լիքն է մեծ քանակութեամբ ակուաներով (հողիներ), որոնք այնքան խորասուզուած էին իրենց խաղի մէջ, որ ցեղապետն առանց նկատուելու խառնուեց զրանց մէջ: Բայց երբ նկատեցին նրան, մի նորեկ հոգու տեղ ընդունեցին և ծաղրեցին իբրև գարշահոտ հողի՝ ենթադրելով որ այդ գարշահոտութիւնը ստացել է՝ երկար ժամանակ նեխուած մարմինների մօտ մնալով: Երբ ամեն տեսակ խաղերից յետոյ՝ զրանք մտածում էին մի նոր խաղ հնարել, ցեղապետն առաջարկեց, որ ամենքն իրենց աչքերը դուրս հանեն և մի կոյտի վրայ ձգեն: Ամենքն արագ կատարեցին այդ առաջարկութիւնը. ցեղապետն ուշադրութեամբ դիտեց թէ ո՞ւր ընկան Միլուի աչքերը և իսկոյն վերցնելով թաղցրեց իր կոկոսի բաժակի մէջ: Այսպէսով երբ ամենքը կուրացան, նրան յաջողուեց հասնել վաքէտի պետութիւնը, ուր իրաւունք չունէին գնալու Միլուի խմբերը: Միլուն երկար բանակցելով Մակէայի հովանաւորութեան ներքոյ եղող ցեղապետի հետ, իր աչքերը յետ ստացաւ միայն այն պայմանով, որ ազատ թողեց ցեղապետի կնոջ հողին. հողին վերադարձաւ կրկին աշխարհ և միացաւ մարմնի հետ:

Արօնն ամեն տեղ կապ ունի մարդուս այն պատճառակա-նութեան պահանջի հետ, որ ամէն մի պատճառի պատճառով կամ հեղինակին է որոնում: Նրա ամենախորին արմատները շօշափու-ում են դիտութեան հետ և սերտ կապակցուած են բնական զգացմունքի հետ: Ագլիֆի արեւմտեանների մասին ասում է, որ

նրանք սարեր և հովիտներ, ծառեր ու առուներ են պաշտում. ամեն բանին հողի տալը, որ այս պաշտաման հիմքն է կաղ-մում, մենք համարձակ կարող ենք վերագրել ամբողջ մարդկու-թեանը: Այս պահանջին շատ համապատասխան է այն հակումն, որով բոլոր Բու-Սե-Նի երկրները կենդանութիւն, մինչև անգամ մարդկային կերպարանք են ստանում, որովհետև զրանց Բու-Սե-Նի է մի հողի, որ կառավարում է նրանց շարժողութիւն-ներն ու փոփոխութիւնները և ապա նոյն իսկ զրանց յարա-բերութիւնները մօտաւոր և հեռաւոր շրջակայքի հետ: Դայեակ-ների հայեացքով՝ բոյսերն էլ, մարդկանց պէս, հողի ունին. երբ բրինձը փտում է, նշանակում է, որ նրա հողին բոլորովին հեռացել է. բայց նա կարող է միւս աշխարհը գնալ, նորից մարմին առնել ու իբրև կերակուր ծառայել: Պատճառի և ներդրածութեան օրէնքի սխալ գործադրութիւնն այդպիսի ու մարդկանց հողիներին մէջ յարաբերութիւններ է առաջացնում, որոնցից յետոյ պատճառաբանութեանց մի խիտ ցանց է հիւս-ւում: Յաճախ պատմում է Կողա ցեղապետի զրոյցը. այդ ցե-ղապետը մեռնում է՝ երբ կոտրել է տալիս ափը դուրս ընկած մի խարիսխի կտորը. այդ օրից սկսած այդ խարիսխը պաշտա-ման առարկայ դարձաւ: Այսպէս կապակցում են հաղարաւոր-թելեր, որոնցից ոչ մէկը չէ մոռացւում. և աւանդութեանց այս ցանցի մէջ է թրպրտում բնութեան պարզամիտ որդին, ինչպէս սարդի ոտայնի մէջ ընկած ճանճը և քանի փորձում է գտնել իսկական թելը, այնքան ևս առաւել խճճւում է: Հողին այսպէս է ըմբռնում բառացի կերպով. մի թել, որի վրայ ամրացած են բազմաթիւ բաց օղակներ, պահւում է տերւերին մէջ. եթէ այն անձը, որի համար պատրաստուած է այդ պատահմամբ տեսնում է թելը, իր հողին զրանով բռնուած է համարում, տխրում է և մեռնում. Բանկ կղզիների վրայ այս փորձուած միջոցն է գործադրում՝ մարդկանցը միւս աշ-խարհն ուղարկելու համար: Այդ պատճառով և բնական մարդու աչքի ընկնող յատկութիւններից մէկն է՝ իւր երեւակայութեան ոյժի ցնորքից վախենալը: Երբ մեկանեցիկներին հարցնում են՝ թէ ո՞վքեր էք, նրանք պատասխանում են. «մարդիկ», որպէս

զի արտայայտեն, որ իրենք ոգիներ կամ ուրուականներ չեն (Կոբրինգի): Բնական մարդն աւելի է վախենում գիշերից, քան թէ վատ դաստիարակուած մանուկը: Փէլլիս գրում է վերին Նեղոսից. «Բնիկներն երբէք չեն համաձայնում գիշերով ճանապարհ գնալ՝ երկիւղ կրելով վայրենի զաղաններից և լուսնի վատ ազդեցութիւնից: Ամբողջ տարուայ կէսը ցերեկն էլ վատ են զգում իրենց և անտեսանելի զօրութեանց շնորհիւ իրենց վտանգաւոր դրութեան յարատւ գղացմունքն աշխատում են գոնէ մասամբ ապահովել՝ ընդհանուր մարդկային հայեացքով ընդունուած դժբաղդ օրերի թիւը չափազանց մեծացնելով: Այստեղ միայն երկուշաբթի, հինգշաբթի և շաբաթ օրերն են յաջող համարում ճանապարհորդութեան համար. չորեքշաբթին ոչ լաւ և ոչ վատ է, իսկ կիրակին, երեքշաբթին և ուրբաթը դժբաղդութեան օրեր են»: Եւաւ կղզու վրայ բաղդաւոր օրերն ընտրելու համար նոյն իսկ գողերն ունին իրենց արձաթեայ և ժամացոյցի նմանուող թուացոյցը, որ օրացոյցի նման յարձակման կամ աւազակութեանց համար ամենալաւ ժամանակն է ցոյց տալիս: Սպիտակ մարդիկն էլ, ինչպէս ամեն անսովոր և նոր բան՝ այդպիսի նախապաշարմանց նիւթ են դառնում: Երկրի անյայտ մասերի յայտնագործութեան պատմութեան մի քանի ցաւալի միջադէպերը բացատրում են այդ երևութիւնը, որ շատ բնական է Նեղրոսի ուրուականներով լի հողու համար: Լիւինգստոնն իւր «առաքելական ուղևորութեան» մէջ նկարագրում է այն երկիւղը, որ ազդում էր ինքը Նեղրոսների վրայ՝ իբրեւ առաջին սպիտակ մարդն այդ երկրում, չնայելով որ նա սևամորթների ամենալաւ սպիտակ բարեկամն էր: Սպիտակ մարդու ունեցած կամ գործածած իրերը նոյնպէս շուտով դասում են հրաշագործ առարկաների, կուռքերի շարքը: Արևմտեան աֆրիկացիները գրուած թուղթը կուռք (ֆէտիշ) են համարում և կախարդական գործ: Երբ Բո-Խոնգը կապում է ծանր վիրաւորուած մի հիւանդի վէրքը, աննկատելի կերպով նրա գրպանից մի թղթի կտոր է վայր ընկնում. երբ նա երկրորդ անգամ հիւանդին այցելութեան է գնում, տեսնում է, որ այդ տունը բոլորովին դատարկ է. բնակիչները փոխադրուել էին

ուրիշ տեղ, որովհետև կախարդուած էին համարում այդ տունը: Սակայն թղթի կտորը հանդիսաւոր կերպով վերադարձնում են տիրոջը: Մի բակվիւրի կնոջ թաղման օրը Նեղրոսների կողմից պատգամաւորներ են գալիս Բուխոյցի մօտ և սաստիկ թախանձում, որ նա զբօսանքների միջոցին թղթի կտորներ չը թափէ, որովհետև իրենք ստիպուած են լինում այդ ճանապարհներից և տեղերից փախուստ տալ: Երբ խապմանն այցելեց Նգամի վրայ եղող Լէտշուլատեբէս քաղաքը, ջերմից մեռնողների թիւը խիստ շատ էր և ցեղապետը սաստիկ երկիւղի ու յուզման մէջ էր՝ «ամեն տեղ թափառող մահուան» վերաբերմամբ: Նա բոլորովին չէր դուրս գալիս խրճից, իւր կանանցն ու երեխաներին ամեն տեսակ լուացումների էր ենթարկել տալիս և շարունակ աշխատեցնում էր իր բժիշկներին՝ զանազան եփած խոտերի ջրով անդադար սրսկել տալով խրճի շեմքը: Ննջեցեալների մերձաւորներին հրամայուած էր, որ ուրիշների հետ հաղորդակցութիւն ունենալուց առաջ՝ երկարատև լուացումների և մաքրումների ենթարկուին:

Այսպիսով ուրեմն «գի Կո-ուղ շնչով լցուած է ո՛չ միայն Բո-Խոնգ, այլև Բո-ուղ երէրը: Ամեն մի գործողութեան, նոյն իսկ մարդկանց զարդարանքի և իրերի դրուագների մէջ աւելի շատ ոգեկան պարունակութիւն և նպատակ կայ, քան թէ մենք կարծում ենք: Այդ պատճառով ամեն կրօնի ստորին աստիճաններին յարմարում է բազմաստուածութիւն խօսքը: Ամեն տեղ երևում է մտասպտկեղներ բազմապատկելու միտումը. այն մութը ոգին, որից ծնունդ է առնում այս ամենը, ժամանակի ընթացքում, հետզհետէ, սիրով և հեշտութեամբ է աստուածներ ստեղծում: Ուր որ ազնիւ մարդիկն իբրեւ կէս կամ ամբողջ աստուածներ էին պաշտում, ուր որ հոգիները ոչ թէ միայն շարունակում էին ապրել, այլ և այս աշխարհի հետ սերտ յարաբերութեան մէջ էին մնում, որտեղ ամեն մի ընտանիք իւր յատուկ պահապան հոգին ունէր՝ կենդանու կամ այլ կերպարանքով, այնտեղ հարկաւ պէտք է աստուածներն ու կուռքերն աճէին ու ծաղկէին և ամբողջ ոգին երևակայական առասպելների թաւուտներ դարձնէին: Սակայն այդ չպէտք է

նկատել միայն իբրև ստորին և երկիւղից առաջացած իրողութիւն. ոգի տալը բարձր աստիճանների վրայ ձգտում են բանաստեղծութիւնն ու փիլիսոփայութիւնը:

Որտեղ են գտնուում այն աղբիւրները, որոնցից անդադար դուրս են գալիս ոգիներն ու ուրուականները միլիոնաւոր թուելով: Նայն իսկ մարդու կամ նրա մերձաւոր յարաբերութեանց մէջ եղած ամենազոյւ փոփոխութիւնն առաջացնում է հիւսիս-արեւելք, հարաւ և հիւսիս: Նախապաշարմանց գլխաւոր պատճառը ոչ թէ բնութեան երկիւղն է, այլ մահուան կամ մահացածների երկիւղը: Չամանների, հեքիմների, կօրաչիների և այլ անուններ կրող բոլոր կախարդների առաջին գործն է լինում միշտ՝ որոնել մահուան և հիւանդութեանց պատճառները և ապա մեռածների հոգիների հետ հաղորդակցութիւնը, որ ականատես մերձաւորները դիտում են երկչոտութեամբ, յաճախ երկիւղով և դժգոհմով:

Այդպիսով առաջանում է նախ աստիճանաբար (ֆէտիշիսմով), որ խառնաշփոթ կերպով յարաբերութիւններ է ստեղծում անթիւ հոգիների և այն ամեն տեսակ առարկաների, որոնց մէջ հաստատում են դրանք իրանց բնակութիւնը: Նախնական հաւատի համակարգութեանց հիմունքներն այնպէս չեն կազմուել, որ արտաքին բնութեան առարկաներն ուղղակի ազդած լինէին մարդու հոգու վրայ, այլ ընդհակառակը, նրա շրջակայքում երկիւղով մի որևէ յենակէտ որոնող երեւակայութիւնը քմահաճութեամբ այնպիսի առարկաների է կպչում, որոնք յաճախ արժանի չեն լինում այդպիսի կապակցութեան: Իսկ բնագանցական ազդեցութիւններ առաջացնելու համար անընդհատ փորձեր են լինում: Մարդիկ ոչ թէ միայն աշխատում են նոր ոգիներ գտնել՝ տարօրինակ ձևակերպութիւն ունեցող քարեր ղեկելով մի որևէ ծառի վրայ՝ փորձելու համար թէ արդեօք ծառի պտղաւետութիւնը չի աւելանալ, այլ նաև վաղուց արդէն յայտնի ոգիները փորձի են ենթարկում՝ նրանց առաջը վատ, օրինակի համար փտած միս ձգելով: Ինչո՞ւ Աֆրիկայում բոլոր նեղրոսները նախամեծարում են եղջիւրները. նրանց կախարդներն իրենց զարդարում են մեծ քանակութեամբ

եղջիւրներով. քրմապետները, այսինքն թագաւորները, եղջիւրների մէջ են պահում իրենց երկիւղ պատճառող զեղերը: Ո՞րտեղից է առաջանում դայեակների և ալֆուրների համարեա թէ ծաղրածութեան հասնող կիզակաւի պաշտամունքը: Ինչ որ աչքի ընկնող բան կայ, տեղ է գտնում կաֆր կախարդների վզից և մէջքից կախուած տարօրինակ խառնակոյտի մէջ. մի տարօրինակ զուգադիպութեամբ կապի առաջին անգամ գտնուած մեծ աղամանի կտորը յայտնուեց մի կախարդի վզից կախուած կաշուի քսակի մէջ: Քարապաշտութիւնը բաւականին տարածուած է, բայց սովորաբար պաշտում են մերձակայ մեծ քարաժայռերը: Սակայն Աֆրիկայում ամեն մի քարի կտոր կարող է պաշտաման առարկայ (ֆէտիշ) դառնալ, եթէ փաթաթուի խալտաճամուկ լաթի մէջ և վզից կախուի: Մուսուլմաններն իբրև կուռք պաշտում են երկար ձողեր, զանգէլներ՝ տձև փայտի կոճղեր, մեխերով ծածկուած, իսկ կամերուն լերան շրջակայքում պաշտաման առարկայ են երկաթակճեայ (բազալտի) սիւնները: Հազիւ կարելի է մի աֆրիկացի գտնել, որ պաշտաման առարկայ չունենայ կախուած և որովհետև շատ ցանկութիւններ, գործողութիւններ իրենց յատուկ պաշտաման առարկան ունին, այդ պատճառով և շատերը սաստիկ ծանրաբեռնուած են այդպիսի փրկարար իրերով: Այսպէս օրինակի համար կան այնպիսի հմայական բժժանքներ, որ խմելուց առաջ փորձում են ջրի համը և նրա մէջ եղած վտանգաւոր բաներից զգուշացնում են խմողին, որովհետև չար ոգիները սիրով են ապրում այդ փայլփլող, փրփրացող և շարունակ փոփոխուող հեղուկի մէջ: Իսկիմուի զէնքը միշտ կրում է մի փոքրիկ պահապան աստուած: Գրանցից միայն մի աստիճանով են տարբերում այսպէս կոչուած կուռքերը, մեռածների պատկերները, որոնք շինուում են փայտից, մետաղից, կաւից, մոխրից և դրում խրճիթներում կամ գերեզմանների վրայ: Երկուսն էլ հոգի ունին, միայն թէ նախնեաց հոգին, որ որոշ և յայտնի մարմին ունէր, այժմ բնակւում է կուռքի մէջ և յաճախ բռնում է իր սովորական տեղը, ինչպէս օրինակ շամանների (բուդդայական քրմի) կուռքերն իւրտի մէջ. դրում են երեսն հին տեղը:

մինչև որ նրա յիշատակը շատ անգամ տօնելուց յետոյ՝ ոչնչացնուում է: Այսպիսով ոգիների տեսանելի պատկերները ստեղծվում են յետոյ՝ հիմնուում են նաև հոգեպաշտութեան համար առանձին վայրեր, ինչպես օրինակ Աֆրիկայի պաշտամանց առարկաների խրճիթները, մալայացիների և պոլինեզիացիների տախտակամածները և վերջապես տաճարները: Այդ հիմնարկություններն յաճախ կցուած լինելով գերեզմանատներին, այսինքն ննջեցեալների հոգիների բնակարաններին, ճիշտ մեր եկեղեցիների շուրջն եղող հանգստարանների նման, ցոյց են տալիս այն կապակցութիւնը, որ տեղի ունի հանգուցեալների հոգիների հոգացողութեան և աստուածապաշտութեան մէջ: Զանազանութիւնը միայն այն է, որ այն նախնական տաճարները յաճախ իրենց սկիզբն առնում են գերեզմանատնից: Հիւսիսային ասիացի շամանն իրեն շրջապատում է ահագին քանակություն մեծ փայտեայ կուռքերով, որոնց հետ նա զրուցատրուում է կախարդական կոչումների միջոցին և որոնցից խորհուրդներ է ստանում: Այդ կուռքերի թւում կան նաև կենդանիների պատկերներ, նա մանաւանդ արջերի. նրա իւրտը իսկական հոգիների բնակարան է: Առաջիմ անորոշ է մնում՝ թէ արդեօք աւելի բարձր աստիճանի վրայ են գտնուում պաշտամանց խրճիթները, ուր չկան պատկերներ և այլ հոգիների մարմնացումներ: Այդպիսի իսկական խրճիթներ կան Աֆրիկայում, իսկ Ովկիանեան աշխարհում գտնուում են փոքրիկ հոգիների տընակներ:

Բոլոր ազգերի ըստ իրենց հոգեպաշտութեան նոյնպէս մի կտոր կրօն են պարունակում իրենց մէջ: Այդ բոլոր եղանակների հիմնական միութիւնն այն է, որ հոգին իսկույն չէ բաժանուում դիակից, կամ թէ չէ առ սակաւն մի որոշ կապ է պահպանուում երկուսի մէջ: Պոլինեզիացիները պարզ ասում են, որ մահուանից յետոյ հոգին մի առժամանակ թափառում է գերեզմանի շրջակայքում, մինչև որ վերջապէս իջնում է Միլուի կամ Վաքէալի պետութիւնը: Այդ մասին պարզ գաղափար ունին նաև Մալայացիները, հիւսիս-արևմտեան ամերիկացիներն ու արևելեան ասիացիները: Այդ է պատճառն, ահա, որ դիակն ըստ մեծի

մասին մի առ ժամանակ անթաղ է մնում: Խրիկուիի հնդիկները մի ամբողջ տարի անցնելուց յետոյ են թաղում ննջեցեալի մարմինը: Նոյնպէս և գերեզմանի մէջ իրերը դնելու տարածուած սովորութիւնը, դիակի մոմիայի նման ձևակերպութիւնը, գերեզմանների վրայի հողակոյտի ճանաչելի դարձնելը, որ բօնգօների մօտ յուշարձանի բնաւորութիւն է կրում և ցեղապետների գերեզմանների վրայ իսկական շքեղ դամբարանների կառուցուելն ու պահպանուելը՝ ցոյց է տալիս, որ «անհոգի» դիակն էլ չէ նկատուում իբրև լոկ առարկայ: Զատ ազգեր ենթադրելով, որ ննջեցեալների հոգիները ժամանակ առ ժամանակ վերադառնում են իրենց փտութեան մատնուող բնակարանները, գերեզմանի մէջ մի բացուածք են թողնում և երբեմն-երբեմն նոր կերակուր և ըմպելիք են դնում դիակի մօտ, կամ թէ գերեզմանի մէջ են ածում: Այդ ճանապարհորդութիւնների միջոցին հոգին կարող է ուրիշ մարդկանց մէջ մտնել, նրանց կախարդել, ոչնչացնել կամ թէ անսպասելի բարձրութեան հասցնել: Ոգանդա երկրում ենթադրուում է, որ իւրաքանչիւր կախարդի մէջ բնակուում է մի արքայի հոգի. իսկ սովորական հոգին, մուգիմուն, կարող է ամեն մարդու մէջ մտնել: Որ հոգին գերեզմանի մէջ մտնելով՝ դեռ ևս չէ հանգստանում, ցոյց է տալիս այն հանգամանքը, որ գերեզմանի հողաբլուրի վրայ մի նաւակ է դրուում. հիւսիսում նաւակին փոխարինում է այն սահակը, որով դիակը բերում է վերջին հանգստարանը: Գերեզմանի վրայ նաւակ դնելու այդ սովորութիւնից են առաջացել հիւսիսային գերմանների նաւակաձև գերեզմանաքարերը: Կախարդական զօրութեամբ՝ հոգու դէպի դիակը վերադառնալը նոյնպէս կարելի է համարուում, ինչպէս որ կենդանի մարմնից դուրս դալը և մի որևէ անասունի կերպարանք ստանալը. վերջինս աֆրիկացի կախարդների սիրած մասնազիտական զբաղմունքն է: Ամեն առարկային հոգի վերադրող երևակայութիւնն առհասարակ ոչ մի սահման չէ դնում հոգիների թափառականութեան առաջ՝ թէև ամենից առաջ ի նկատի է առնուում կենդանական աշխարհը: Դիակին պատուով վերաբերուելու զօրեղ պատճառներից մէկն է նաև

երկիւղը: Պիակի շուտափութ ծածկելը, ձողի վրայ կրելը, դռներին խուսափելը, խրճիթից բուռականին հեռու արագ թաղելը և այլն երկիւղով լցուած զօրօղութիւններ են: Այս խնդրի վերաբերմամբ տարօրինակ կերպով ամենահակասական երևոյթներ են տեղի ունենում, որովհետև մինչդեռ կաֆրները յաճախ դիակները պարզապէս անտառն են տանում և բորեանների կերակուր դարձնում, ուրիշները թաղում են քարեայ գերեզմանների մէջ կամ իրենց ազարակներում: Ամբերուն երկրում տղամարդը թաղում է իր խրճիթի մէջ, իսկ կինը ճանապարհի վրայ: Արք հանդուցեալի խրճիթը դատարկում կամ քարուքանդ է լինում, տան կահ-կարասիքն աւերում և յաճախ մինչև անգամ նրա ստրուկներն ու հօտերը կոտորում և նոյն իսկ նրա անունը մոռացութեան է տրուում—այս բոլորին զօրծակից է լինում ուրուականների երկիւղը:

Բնական ազգերի կարճամիտ ու թերակատար դատողութիւնը թող է տալիս այսպիսի բաղձատեսակ ձևերով արտայայտուող և խորին հաւատ ունենալ մարդկային մարմնի հոգի ընդունելու մասին և կարեւր չէ զգում իրեն հաշիւ տալու այն վայրերի մասին, ուր որ մնում են հոգիները: Սակայն այդ հաւատը նախապատրաստում է հանդերձեալ աշխարհի գաղափարի յօժարակամ ընդունելութիւնը. այդ գաղափարը հին եւրոպացիների, պոլինեզիացիների և հնդիկների մէջ զարմանալի նմանութեամբ առաջ գալով՝ աշխարհագրական տարածման մի նշանաւոր իրողութիւն է ներկայացնում՝ աւելի շուտով մարդաբանական-աշխարհագրական, քան ժողովրդների հոգեբանութեան տեսակետից: Մի փոքր առաջ լիշուած առասպելը հոգի յափշտակող հաւայացի ցեղապետի մասին պարզ ցոյց է տալիս՝ թէ որ աստիճանին են հասնում այդ նմանութիւնները: Ստորերկրեայ պետութիւնն իջնելը, այնտեղ իշխողին խաբելը, միւս հոգիների նախանձը և այլն հիմնական դժերով տեղի են ունենում շատ ազգերի առասպելական պատմութիւնների մէջ: Ուրիշ են այն մտապատկերները, որոնք իրականութեան անմիջական արտացոլումներ լինելով՝ որոշ կարեւորութիւն են ներկայացնում և ուրիշ այն մտքերը, որոնք երկրորդական կամ երրոր-

դական շարքերով կապակցում են առաջինների հետ. վերջիններիս ծագումը միշտ պէտք է հիմնաւորապէս քննութեան ենթարկուի:

Այն, ինչ որ մենք հռոմէոս ենք անուանում, ծագմամբ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ հանդուցեալների արձան, նախնեաց պատկեր: Քիչ է պատահում, որ հոգուն նշանակական (սիմբոլական) մարմնացումն տրուի, ինչպէս օրինակ այն փայտից շինուած և հոգի տանող թռչունը, որ սաւառնում է շամանների զլխին՝ մեռեալների լիշատակը տօնող հանդիսների միջոցին: Սովորաբար մարդու պատկերն են վերցնում իր ամբողջ էութեամբ, որ յաճախ մի օրինակ է լինում: Այս պատկերների և կռապաշտութեան—որ բնականաբար կախումն ունի այն բարեպաշտութիւնից, որով յարգւում են հանդուցեալները—մէջ եղած կապակցութիւնը նոյնպէս կրօնի մի հատուածն է: Այսպիսով կարելի է բացատրել այն ուրիշ կերպ անբացատրելի տարբերութիւնը, որ տիրում է երկու մօտիկ ազգակից ցեղերի մէջ, ինչպէս օրինակ Նոյգուլինէայում մտփուրէդները մեծ քանակութեամբ կուռքերի պատկերներ (կարօվար) ունին, մինչդեռ արփակները ոչ մէկն էլ չունին: Այժմ հասկանալի է նաև այն ներքին կապը, որ դոյութիւն ունի կռապաշտութեան և գանդապաշտութեան մէջ. չէ որ գանգն էլ մեռածի արձան է: Որչափ աւելի տեղի է տալիս լիշողութիւնը, այնչափ ևս առաւել պատկերը կօրցնում է իւր անհատականութիւնը: Տահիտիում, ուր Տիի անհատական-ընտանեկան կուռքերը տարբերում էին Տու ժողովրդական կուռքերից, զլխաւորապէս վերջիններն էին, որ աներևութ դարձան. այդ կուռքերը յափշտակելու համար յաճախ կռիւներ էին տեղի ունենում ցեղակից ժողովուրդների մէջ:

Մահուան հետ ի միասին կեանքը և ծնելն ու ծնուիլը նոյնպէս իբրև առեղծուածական և նշանակալից երևոյթ բնագանցական յարաբերութիւնների մէջ են խճճուել: Թէ ծրնելու և թէ ծնուելու վայրկեանը սիրով են ներկայացնում պատկերների վրայ. ոտքերի առաջ երեւալն էլ որոշ յարաբերութեան մէջ է դրւում առասպելաբանութեան հետ: Այս կեանքի

մէջ կայ մի հաստատութիւն, որ հակադիր է ոչնչացնող դժբախտութեան: Զանազան ազգերի մէջ արական սեռի անդամը գործէ ածուած իբրեւ պաշտպանութեան նշանակ՝ չար ոգիներէ դէմ: Իրարից բոլորովին տարբեր ս:զգերը զանազան ծիսակատարութեամբ տօնում են՝ ծնունդը, հասունութիւնն ու պսակը և այդ դէպքերի առաջնակարգ նշանակութիւնը շօշափելի դարձնում: Զարգացման աւելի բարձր աստիճանի վրայ՝ կեանքը շարունակելու այս մտապատկերների վրայ աւելացել է նաև հասունացման շրջանի վերջնական անձնականութիւնը: Սակայն շատ ազգեր զաղափար չունին այդ մասին: Բնական ազգերը նոյնպէս տարբերում են հանդերձեալ աշխարհը, սակայն ոչ թէ բարոյական, այլ ընկերավարական մտքով: Ինչպէս օրինակ պօլի-նեզիացիները Միլուի և Մակէայի պետութիւնները զանազանում են միմեանցից. առաջինն աղմկալից է, այդտեղ ժողովուրդն են ստորին դասակարգի մարդկանց հոգիները և զուարճանում են խաղերով ու աղմկելով: Իսկ երկրորդում տիրում է հանգիստն ու արժանաւորութիւնը՝ համապատասխան այդտեղ բնակուող ցեղապետների հոգիներին: Վալհալան միմիայն արիասիրտ և պատերազմի դաշտում ընկած քաջերի համար է. հնդիկ քաջամարտիկը նոյնպէս իւր արտօնեալ երկինքն ունի: Իսկան խնդիր է շեշտել, որ բարոյական ուսմունքները կրօնի անհրաժեշտ բաղկացուցիչ մասերը չեն կազմում, այլ աւելի բարձր աստիճանների վրայ կազմուող խառնուրդը:

Բնութեան երկայնիւնից երկու դասակարգ ամենախորին ազդեցութիւնն են գործում անապահովութեան բնածին զգացման վրայ. մարդ ստիպուած է դրանց հետ որևէ յարաբերութեան մէջ մտնելու: Բնութեան ուժերի դէմ դժբախտութեան առաջ մարդս իրեն համեմատում է բնութեան ուժի ու վեհութեան հետ և զիտակցում է իւր ստորադասութիւնը: Ամեն կողմից անթիւ արգելքներ սահմանափակում են նրա գործունէութիւնը և խափանում նրա կամքը: Նրա հոգին երկիւղ է կրում անսահման և անհիմն երևոյթներից և հազիւ թէ նեղութիւն է կրում այդ վեհ մեծութեան բաղկացուցիչ մասերով հետաքրքրուելու: Դաշտում դտնուող լեռն անտառակոյս շրջապատ-

ուած է առասպելներով. միմիայն անտառը պարփակում է իւր մէջ ոգիներ. փոթորիկները, երկրաշարժները, հրաբուխները ազդեցութիւն են ունենում իրենց անսպասելիութեամբ և շփոթեցնելով. այն ֆանտաստիկական կուռքերը, որոնցով լի են Աֆրիկայի անտառներն ու դաշտերը, յաճախ կայծակի հարուածներից առաջացած պատկերներ են և այլն: Ամենախորին տրամադրութիւնը թողնում են աստիճանային երկնային իրենց շարժողութեան վեհապանծ հանդարտութեամբ և կանոնաւորութեամբ: Այդ տարօրինակ, երկրային իրերից տարբերուող երևոյթների գոյութիւնը, դրանց լոյսը և մեծ քանակութիւնը նոյն իսկ սկզբնական մարդու վրայ հարկաւ մեծ ազդեցութիւն պէտք է անէին: Բոլորը, նոյն իսկ բուշմաններն ու աստրալիացիք, անուններ են տալիս համաստեղութիւններին: Արևի տաքացնող զօրութիւնը պէտք է ցուրտ երկրներում հարկաւ շնորհակալութեան աւելի մեծ զգացմունքով ընդունուէր, քան թէ տաք երկրներում: Բնական ազգերն երկիւղ կրելով ուրուականներից՝ լուսնի և աստղերի լոյսը կրկնակի սիրով են ընդունում: Դրա ապացոյց կարող է համարուել այն հողացողութիւնը, որով նրանք լուսնի խաւարման միջոցին ամեն կերպ աշխատում են խաւարեցնող ոգին դուրս քշելու և այն բարձր գիւղքը, որ տրուած է լուսնին ազգերի կրօնական մտապատկերների և առասպելների շրջանում: Ասել թէ՛ արևն իբրեւ սոյ ազգերը ամեն ազգերից պաշտում է իբրեւ աստուածային էութիւն և ընդհանուր բարերարուհի ընդունում՝ չափազանցութիւն կլինի: Սակայն արեւապաշտութիւնը բաւականին տարածուած է նա մանաւանդ երկրագործ ժողովուրդների մէջ և բարձր զարգացման հասած մտապատկերների շրջաններում. նոյն իսկ Լապերի քրմերի կախարդական թմբուկների վրայ արևի պատկերն է նկարուած: Զատ տարածուած են այն առասպելները, որոնք կապակցուած են արևի՝ երկրի հետ ունեցած զանազան գիւղքերի և տարուայ եղանակների փոփոխութեանց հետ: Մայր երկրի հետ ի միասին արգասաբեր արեգակն էլ ստեղծում է այն ամենը, ինչ որ կենդանի է, նոյնպէս և աստղերը: Հանգուցեալ հերոսների հոգիները ձգտում են

դէպի երեկոյնան արևը: Արևի հետ է կապակցուած նաև չորսնիկ պաշտամունքը. կրակն երբէք չպէտք է հանգցնել և երդմամբ պէտք է վառել: Ճապոնացիք նոր տարուայ օրը հանդիսով են տուն տանում կրակը, որ սրտշեալ օրեր միայն ծիսական կարգով վառուում է տաճարում՝ փայտերը միմեանց շփելով: Այո, նոյն իսկ Ռուսները (Տամբովի շրջանում) ըստ կարելոյն շատ մոխիր և մի քանի քարեր են տանում հին օջաղից դէպի նոր տունը, որովհետև դրանք բաղդ են բերում. այս սովորութիւնը կրակի տեղափոխութեան մնացորդն է:

Օրի ճիւղերն են երևոյթներն անմիջական ազդեցութիւն են ունենում և վնասում տնտեսական բարգաւաճմանը, այդ պատճառով և հասկանալի է թէ ի՞նչ մեծ դեր են խաղում մարդկանց հաւատի և նախապաշարմանց մէջ արև ու անձրև քերող և պողաբերութիւն պատճառող երևոյթները: Գրանից յետոյ գալիս են այն երևոյթները, որոնք անմիջական յարաբերութեան մէջ չեն գտնուում մարդկանց հետ և վերջիններից ի նկատի են առնում միայն այն ժամանակ, երբ բռնանում են իրենց վրայ: Նոյն իսկ բնական մարդը, մարդկային ցեղի նախապաշարումներով լի արարածը, ամենանեղ հայեցակէտ ունեցող մարդը տպաւորութիւն է ստանում ծիածանից-երկնքի կամուրջից-ծովի ալիքների շառաչիւնից, անտառի ծառերի խշշոցից և աշիւրի կարկաչիւնից: Այս երևոյթները նախապաշարմանց մտապատկերների շրջանն են մտնում, որոնք նոյնպէս իրենց կողմից մօտաւոր պատճառներից են առաջացել: Մի թէ ոգիների պաշտամունք է, երբ Ալինճն դժուար ծովազնացութիւնից կամ ձկնորսութիւնից առաջ յաջողութիւն է խնդրում: Բնական ազդերին ծանօթ է օդաքարերի—մէտէօրների—անկումը, որոնց մասին նրանք աւանդաբար տեղեկութիւն են ստանում. երկրի մէջ խրուած քարի այդ հարուածներից նրանք շանթաքար են անուանում: Նրանք դիակով բռնաւորութեամբ նաւակը հրում են ծովի ալիքների մէջ, մութն անտառներից «տաբու» են վերադրում և ամեն մի առուակի մէջ ոգի են երևակայում: Այստեղ բանաստեղծութիւնն իւր արմատները հիւսում է կրօնի հետ և բոլորովին աւելորդ է հան-

դիսանում այն հարցը՝ թէ արդեօք այդ ազգերը բնական խելք ունին:

Սակայն ընկերավարական շարժառիթներ նոյնպէս խառնում են վերոյիշեալների հետ: Մեղ ծանօթ է և այն հանգամանքը, որ կենդանիներն ընկերավարական խմբակցութիւններով են ապրում: Զամանը կենդանիների հետ վարում է ինչպէս իրեն հաւասարի հետ. գլխին դնում է եղջերուի արհեստական եղջիւրներ, սնամէջ կենդանակերպ անօթից շան արիւն է խմում, իր գլխի վրայով սնամէջ թռչուն է թռցնում, գետի աստուծուն զոհաբերութիւն է անում ձկնակերպ ամանից: Գիւնակները կախարդական նշանակութիւնների համար պահում են, նա մանաւանդ հիւանդութիւնների ժամանակ, արջեր, խոզուկներ և կրիաներ: Գեր արջի միսը նրանք իւրաքանչիւր տարի հանդիսաւոր կերպով են ուտում՝ յատուկ փայտեայ ամաններով: Աչքի է ընկնում այն հանգամանքը, որ կենդանիներին և բոյսերին վերաբերեալ առասպելները սկզբնական ազգերի գրականութեան մեծագոյն մասն են կազմում: Կենդանիներին տեղ է տրուում նոյն իսկ ցեղերի և ցեղապետների տոհմաբանութեան սկզբումը: Որչափ ընդարձակ ծաւալ է ստացել հնդկական սուխարհահայեցողութիւնը, այնչափ ևս տարածուել է հոգեփոխութեան գաղափարը և նա մանաւանդ կապիկից առաջանալը. նոյն իսկ Ճապոնիան ունէր մի անգամ իւր սուրբ կապիկները: Մարդակեր վայրենիներն իրենց ազգակից են համարում մարդակեր գիշատիչ կենդանիներին: Այս կենդանիներին ինայելը (Մալայցիները և Սենեգամբիայի Եօլօֆները կոկորդիլոսներին պահում են սրբազան լճակներում) ուրիշ կերպարանք է ստացել, ինչպէս օրինակ մատաբէլների արքայ Լօբէնգուլան մահուան պատիժ է նշանակել կոկորդիլոս սպանողի համար, որովհետև սպանուած կոկորդիլոսով կարելի է փտանդաւոր կախարդութիւններ անել: Կենդանիներին պաշտելը կարող է և անուղղակի ձևով արտայայտուիլ:

Բազմաթիւ կրօնական հայեցողութիւններից անմիջապէս չէ ծագում մի Աստուծոյ, երկնքի տիրոջ և ամեն բանի արարչի գաղափարը. միայն պատահաբար է լուսոյ ճառագայթով լու-

աւորուում ալդ զաղափարը: Աւելի պակաս պարզ հասկացողութիւն ենք ստանում նրա էութեան մասին: Անկասկած նախնիքներին մեծարելու պաշտամունքը աստիճանաբար դառնում է ականաւոր մարդկանց ամբողջից վեր բարձրացնելու և մինչև երկինք հասցնելու սովորութիւն: Այսպիսի աստուածացումն կարելի է ապացուցանել թէ Աֆրիկայում և թէ Ովկիանեան աշխարհում: Ինկաների մօտ ալդ արդէն սկսում է նրանց կենդանութեան միջոցին: Մարդկանց երկինք են տեղափոխում, որպէս զի այնտեղից աւելի մեծ չափով ազդեցութիւն ունենան: Հանգուցեալների միլիօնաւոր հոգիները պէտք է իրենց առաջնորդող տէրերն ունենան, իսկ ալդ բանի համար ամենից յարմար են նոյն իսկ նրանց երկրային տէրերը: Եթէ մի Աստուծոյ էութեան պատկանում է և այն յատկութիւնը, որ նա մի տեղից զանազան բաներ է կատարում՝ առանց կապուած լինելու գործողութեան իրի և տեղի հետ, պէտք է ուրեմն նրան վեհ նշանակութիւն տալ: Յիշողութեան թուլութիւնն էլ օգնում է, որ նրա երկրային կապերը մոռացւում և անորոշութեան են մատնւում: Այսպիսով հոգիների մեծամասնութիւնը դառնում են ոգիներ և մարմնանում են կուռքերի մէջ, իսկ փոքրամասնութիւնն էլ դառնում են ցեղական աստուածներ: Իսկ դոցանից առաջանում են ընդհանուրից ճանաչուած և տարածուած աստուածներ և վերջիններից էլ ծագում է աշխարհը ստեղծող մի Աստուծոյ զաղափարը: Ստեղծագործութեան համար կարեւոր են առ սակաւն առաջին մարդը և մի Աստուած, որ ստեղծելու կարողութիւն ունի: Սովորաբար երկինքը կամ արեգակն են արժանի համարուել ալդ կոչմանը. երկնքումն են ապրում սուրբ նախնիքը, որ կերպարանափոխուելով՝ դառնում են ստեղծող Աստուած: Եւ վերջապէս բնական հայեցակէտը պահանջում է մեծ և տիրապետող ոգիներ՝ մեծ բաների համար և անթիւ փոքր ոգիներ՝ փոքր բաների համար: Երկնքի ոգին, որ միևնոյն ժամանակ և ստեղծող է, հարկաւ առաջինը կրլինի: Այսպէս ուրեմն տարբեր ծայրերից ամենքը դիմում են դէպի մի բարձրագոյն էութեան, դէպի մի Աստուծոյ զաղափարը: Ամեն տեղ լսում ենք մի բարձրագոյն էակի անունը, սակայն

կամացուկ և անորոշ: Յաճախ ալդ զաղափարը բառացի կերպով նշանակում է՝ ամենամեծը, ցեղի: Հոգեւոր պետը, հանգուցեալ հոգիների տիրապետողը և ստեղծողը: Նախնեաց պաշտաման վրայ հիմնուող այն իրողութիւնը, որ իւրաքանչիւր ժողովրդի մէջ զանազան ոգիներին զանազան խմբեր են յատկացւում, որոնք զաղափարի դաշնադրութեամբ իրենց գործն առաջ են տանում և որոնք յաճախ ալդ կապակցութեան ուժով են զործ դնում: Հարկաւ արդելք է լինում մի աստուածութեան զաղափարին, մինչև որ մէկի մէջ չէ ձուլւում բազմաթիւ: Պաշտաման դասակարգութիւնն այնքան էլ ապահով չէ, որովհետև տարբեր երկրներում փոխւում է իբրև ամենաբարձր աստուած պաշտուածի անունը: Ընկերական կոգիների նեղ շրջանում բազմաթիւ անուններ են պաշտուում իբրև ամենամեծ աստուած՝ Տահիտի, Այմէս և Բաշառէա կոգիների վրայ պաշտուում է Բուան, ՀուաՀայնէի վրայ՝ Տանէն, Բօլաբօլայի վրայ՝ Տաօն, Մաուրուաի վրայ՝ Տուս, Տարուաէմանուի վրայ՝ Տանգարօան կամ Տարուան, Տահաաի վրայ՝ Սրօն: Նոր Զէլանդիայում բոլոր աստուածների գլխաւորն է Համարուում երկնքումն ապրող Բանգին: Հաւայիի վրայ Տանէն առաջ է գալիս իբրև Կանէ և զրա հետ ի միասին պատերազմի աստուածը, Վակէան և Մաուիին, որոնք նշանաւոր են միայն զիցաբանութեան մէջ: Սակայն այդ բոլոր բարձրագոյն աստուածները կարող են ջոկորովին զրկուել պաշտաման աւարկալ լինելուց՝ յօդուտ գուտ տեղական նշանակութիւն ունեցող նախնեաց աստուածների: Ալդ բանին շատ նպաստեց այն հանգամանքը, որ պաշտողներից շատերը ցանկանում են անպատճառ իրենց յատուկ աստուածը կամ ոգին ունենալ: Ուժօղները տկարներին յողթելով՝ միշտ ստիպել են նրանց՝ երկրպագել իրենց աստուածներին: Զիլուկների մասին ընդհակառակը լսում ենք, որ Նիկամը համարեալ թէ ամեն մի գիւղում մի տաճար կամ մի տուն ունէր, նոյն իսկ ամբողջ գիւղերի տէր էր, որոնց մէջ յետոյ բնակուեցան յարգուած և արտօնութիւններ ստացած կաստայի անդամները, որոնք մի տեսակ հոգևորական աղնուականութիւն էին կազմում: Գրանք ստանում էին ամեն տեսակ աւարի մի մասը.

ու ռք չէր համարձակուում զրանց կովերին կաշել և նույն իսկ կթել: Յեղապետի հարստութիւնները զաղտնի էին պահուում նիկամի շրջանում: Արքեպիսկոպոսը՝ ճղնօտի խուրձերը նշան են կայծակի աստուած Ջանգօի սեպհականութեան, որ անձեռնմխելի է և ով համարձակուի ձեռք տալ զրան, կենթարկուի Ջանգօ-քրմերի վրէժխնդրութեան: Նույն իսկ Ջանգօն մի հրահանգիչ երևոյթ է. ոմանք ենթադրում են, որ նա կենդանութեան ժամանակ սաստիկ բռնաւոր թագաւոր է եղել, ոմանք էլ ասում են, որ նա ծնուած և ապա անմահութիւն ընդունած աստուածային զաւակ է. երբեմն նա հանդիսանում է իբրև նախամարդ, երբեմն իբրև կայծակի աստուածայ ուղեկից և ապա նաև իբրև կայծակի աստուած: Այս բոլորն ապացոյց է, որ դա մի ցեղապետի հոգի է, որ վերջը Ուլիմպոս է բարձրացել:

Որովհետև դիցաբանութեան մէջ միւլենոյն աստուածների և աստուածային գործողութեանց անունների փոփոխութիւնները խառնաշփոթութեան մշտական աղբիւր են կազմում, նա մանաւանդ գիր չունեցող ազգերի մէջ, այդ պատճառով և զրանց պարզելը կարելի է միմիայն իրական հիմքերի ուսումնասիրութեամբ՝ առանց ուշադրութիւն դարձնելու զրանց դասակարգութեան վրայ: Եթէ միայն մի առանձնացած իրողութեան վրայ ուշք դարձնելով՝ ընդունենք օրինակի համար, որ մարդկային ցեղի նախահօր վերակեցութիւնն ամերիկական առասպելի մէջ չրհեղելի մի բնորոշ ձևն է, այդ կնշանակէ, որ մենք չենք ճանաչում առասպելաբանութեան բազմաձև և փոփոխական էութիւնը: Ընտրութեան և բարձրանալու ձգտումը յատուկ է մարդկային հոգուն և յաջող միջոցները բաւական են, որ տեղական աստուածներն՝ ընդհանրանալով տարածուեն և բարձրագոյն էութիւններ ճանաչուին. քրիստոնէութեան և մահմեդականութեան տարածուելը դարա ասպացոյցն է:

Մարդու աղէրսը մի անձնական էութեան հետ, որ բարձրագոյն որոշում է իրելը և որի հետ մարդն անձնական յարաբերութիւն ունի, ոչ մի տեղ պարզ ձևով չէ կազմակերպուել, այլ միշտ թերակատար, անբաւարար և բազմատեսակ

սխալներով: Արօնն ևս իւր զարգացման միջոցին մենակ չէ մնացել, այլ հետզհետէ աւելի ու աւելի սերտ կապակցուել է մարդկային հոգու ալ ձգտումների հետ և ամենից առաջ՝ խղճմտանքի յոյզերի և պահանջների հետ: Եւ այդպիսով կրօնն ընդունեց *անհատական* յաւելումը, այն է՝ *Բարոյական արարը*: Այդպիսով կրօնը բարձրագոյն ազդեցութիւն ունեցաւ ընդհանուր քաղաքակրթութեան վրայ: Մինչդեռ կրօնական զարգացման սկզբնական աստիճանների վրայ մարդս առաջ է գալիս համարեալ թէ միայն իբրև պահանջող, որ ողիների և կուռքերի վերաբերմամբ ցանկութիւններ է յայտնում և նույն իսկ հրամայում նրանցը և նրանք էլ այդ ցանկութիւնները և հրամանները կատարելու համար գոհեր են ընդունում, այն ինչ այժմ ոգեկանն է իշխանութիւն ձեռք բերում և վարձատրութեան ու պատժի խոստումներով իշխում է մարդու վրայ և ոչ թէ միայն առաջնորդում է նրան, այլև հարկադրում: Արօնի մէջ եղած բարոյական տարրերի այս զարգացման հետ զուգընթացաբար առաջ է դնում այն բազմաթիւ տարրերի գտումը, որոնք առանց ներքին ազդակցութեան կապակցուած են նրա հետ, ինչպէս որ ստորին աստիճանների վրայ ոչ միայն մարդուց դուրս գտնուող ոգիների ծառայութիւնը, այլ և մարդու մէջ գտնուող հոգու խնամքը, այսինքն թէ զիտութեան, թէ արուեստի և թէ բանաստեղծութեան սկզբունքները կախարհների, քրմերի և զրանց նմանների գործ են: Այսպիսով մենք հասանք մի կէտի, որ կարող ենք համեմատել շատ խառնաշփոթ ու գալարուած շաւիղների կենդրոնի հետ, որոնք այժմ միաւորուում են պարզ և ուղիղ ճանապարհների մէջ: Արօնի շատ ստորացումների հետ կապակցուած, բայց վերջապէս վեհութեան հասցնող միութիւնը քաղաքացիական օրէնքների հետ, ազատում է նրան ոգեկան ամեն տեսակ գործունէութեան հետ ունեցած կապակցութիւնից, որոնք այնուհետև ինքնուրոյն զարգանում են՝ իբրև արուեստ և զիտութիւն: Այդ բաժանումը նախապատրաստում է, երբ քրմի կատարած գործերը՝ կախարհելը, բժշկելը, անձրև բերելը, պատկերներ շինելը, պալատական երգեցողների խումբ կազմելը և այլն կատարում են ու-

ընդ բազմաթիւ անձանց ձեռքով, բայց կատարելապէս իրականանում է արուեստի և գիտութեանց դարձում: Պատմութիւնը մեզ ցոյց է տալիս, որ գիտութիւնը, արուեստն ու բանաստեղծութիւնն ինքնուրոյն գործունէութեամբ զարգանում են միայն Հին Յունաստանում. Եգիպտոսում դրանք բոլորն էլ դեռ կապակցուած էին քրմական դասակարգի հետ:

Աշխարհային և ոգեշնչւած դարձումը կապելի է գտնել այժմեան մարդկութեան բոլոր աստիճանների վրայ: Մի որևէ ցեղապետի զօրութիւնն անկատար է՝ առանց կախարդական զօրութեան, որ կամ ինքը ցեղապետն է անձամբ գործադրում, կամ թէ իրեն հետ սերտ կապակցուած քրմերի ձեռքով. բացառութիւն կարող են կազմել միայն պատերազմի զխաւորները: Արդէն այստեղ բանաստեղծը պէտք է իշխանի հետ բնութանայ: Անձրև բերելու արուեստի անյաջողութիւնը կարող է մի որևէ իշխանի վարկը բոլորովին կոտրել: Աֆրիկայում յաճախ է պատահում, որ իշխանները դահլից զրկւում կամ սպանւում են՝ եթէ նրանց կախարչութիւնն անյաջող էլ է ունենում: Միւս կողմից էլ հաղիւ թէ մի աւելի զօրեղ յենակէտ կարելի լինի երևակայել մի իշխանական տոհմի աւանդական իշխանութեան համար՝ քան նախնեաց պաշտամունքը, որ ամեն մի ինկա Կուցկոսի սուրբ դարձրեց: Ովկիանեան աշխարհում բազմաթիւ օրինակներ են եղել, որ իշխանները կամ պատերազմի հերոսները աստուածների շարքն են դասուել: Այսպիսով էապէս գորացաւ իշխանութեան ժառանգականութիւնը: Յիշենք այստեղ Պ. Մէրիմէի մի նկատողութիւնը, որ հռովմայեցիք բոլոր իտալիոսների մէջ առաւելութիւններ տուին էտրուսկներին, որովհետեւ ծանօթ էին դրանց Հին կրօնական աւանդութիւններին և հմայութիւններին: Այն՝ ինչ որ լաւ է հասարակութեան և պետութեան համար՝ ցոյց է տրւում և իբրև աստուծուն հաճելի. այն ոգիները, որոնք յարաբերութեան մէջ են դրւում բնականների, բնկերութեանց և պետութիւնների երջանկութեան հետ՝ կարող են միմիայն բարիք գործել: Աստուածային պահանջների անխփփութեանց հետ կապակցւում են բարոյականութեան փոփոխական պահանջները, որ բաւական

նացնում է հասարակութեան խորին միտք պարունակող և մասամբ աղնիւ պահանջները՝ պատուիրելով յարգանք դէպի ծերութիւնը, ամուսնութիւնը և երեխաների պաշտպանութիւնը, բայց նաև սեպհականութեան պաշտպանութիւնը (վերին աստիճանի ետական Տաբու օրէնքները): Այդպիսով առաջանում է աշխարհային և ոգեկան շահերի միմեանց հետ խառնուիլը: Իշխանի հետ միասին մի տանիքի տակ՝ ժողովրդին յիմարացնող գործեր կատարող խորամանկ քուրմը, մանաւանդ այս աստիճանի վրայ, միայն հնարովի բան չէ: Եթէ ցեղապետը սուրբ մարդ է, ուրեմն և այն կարգի դէմ յանցանք գործելը, որի գլուխը նա է, մեղք է և այդ պատճառով կրօնն էլ ծառայում է խռովարարներին և յեղափոխականներին հեշտութեամբ զսպելուն:

Բարոյ և շարի տարբերութիւնը, որ մովսիսական աւանդութիւնը խորը զգացմունքով մարդուս ստեղծագործութեան սկիզբն է դնում, ուրիշ ճանապարհով էլ պէտք է վաղ և ինքն իրեն առաջացած լինի: Բնութիւնն ինքը ցոյց է տալիս վնասակարն ու օգտակարը: Հնորհակալութեան զգացմունքը դէպի բարին մշտապէս նորոգւում է: Պէտք է ունենալ այդ զգացմունքը և խնամել կարողանալ: Իսկ երբ բոլոր բարին վերագրւում է նախնիքներից մէկի հոգուն, դրանով բարին զիցաբանական մարմնացումն է ստանում: Սակայն այստեղ բարին դեռ երկար ժամանակ միայն անհատներին է բարութիւն անում և ոչ թէ ամբողջ հասարակութեանը: Բարւոյ մօտաւորապէս այդպիսի հասկացողութիւն է տիրում Նոր-Պոմերանիայում, որովհետև այդտեղ բոլոր լաւ բաների ստեղծագործութիւնը՝ թէ երկրների, թէ կարգ ու կանոնների, վերագրւում է միմիայն մի էակի՝ Տօ կարինանային, (իմաստուն), իսկ բոլոր վատ բաների ստեղծագործութիւնը մի ուրիշ էակի՝ Տօ կովուվարուն (անշնորհ): Բարոյականութիւնից զուրկ և բարոյական սկզբունքներով լի կրօնների մէջ եղած խորին անդունդը փաստաբանում է երկնքի բնակիչների մարդկային թուլութիւնը: Ինչու արդեօք զիցաբանական էակները, աստուածները, յաճախ բարոյապէս աւելի ապականուած ու վատ են՝ քան թէ դրանց պաշտող մարդիկը:

Ուժի և զօրութեան այն սխալ ըմբռնումը, որով նրանք աւելի բարձր պէտք է երևան ամբոխից՝ ստեղծում է մի սխալ իդէալ աստուածային մեծութեան մասին: Գրան աւելանում է դիցաբանութեան մէջ և այն առասպելական տարրը, որ ամբողջ աշխարհում տարածուել է սխալ իդէալ՝ սիրոյ, պատեւրագմի և նոյն իսկ վաճառականական արկածները մէջ խաբող խորամանկ աստուծու մասին:

Քրմի մէջ մարմնացած է այն ոգիների աշխարհը, որոնց հետ նա հաղորդակցութիւն ունի և որոնց նա պէտք է հալածէ ու կանչէ: Նրա կրթութիւնը կայանում է նրանում, որ դուրս քշէ սովորական հոգին և նրա տեղը մի նորը բերէ. ամենից լաւ յարմարում է նա այդ բանին՝ եթէ հոգեպէս տարբերում է մեծամասնութիւնից, հոգեկան հիւանդութիւն ունի, ընկնաւոր է և հակումն ունի յոտակատեսութեան և երազատեսութեան: Քրմերի աւանդութիւնները տարածում են այն դաստիարակութեան շնորհիւ, որ տրւում է այդ բանին յարմար պատանիներին: Քուրմը բնական մարդուց կերպարանափոխուելով և ոգիներին հրամայող դառնալով՝ հրաշագործի և մինչև անգամ մի տեսակ հոգեփոխի բնաւորութիւն է ստանում: Երբ ֆէտիշը սիրում է, իւր սիրոյ առարկան տանում է թփերի մէջ, թաղում կռատանը, որ յաճախ մի քանի տարի շարունակ մնում է թաղուած: Երբ թաղուածը կրկին կենդանանում է, սկսում է առաջուայ պէս ուտել և խմել, սակայն նա այլ ևս առաջուայ հասկացողութիւնը չունի և քուրմը պէտք է նրան դաստիարակէ ամեն տեսակէտից, ինչպէս մի փոքրիկ երեխայ: Սկզբումն այդ դաստիարակութիւնը միմիայն փայտի միջոցով է կարելի լինում, սակայն հետզհետէ նրա գիտակցութիւնը զարթնում է և կարելի է լինում խօսել նրա հետ. իսկ երբ այդ դաստիարակութիւնը կատարելագործութեան է հասնում, քուրմը վերադարձնում է նրան ծնողներին, որոնք յաճախ չեն կարողանում ճանաչել իրենց որդուն՝ մինչև որ նա անցնալի յիշողութիւնները չվերականգնէ:

Քրմի արուեստի միջուկն է հանգուցեալների հոգիների հետ ունեցած հաղորդակցութիւնը, սակայն իբրև *խաբար*՝ նա

բոլոր գիտութեանց, յիշողութեանց և նախազգացումների բովանդակողն է: Եւրոպացիներից ոմանք գնահատել են նրա խոտերի և արմատների միջոցով բժշկութիւնները: Ասխարղական արուեստը բժշկական արուեստի բարձրագոյն աստիճանն է: Բլէէքը հաստատապէս ասում է, որ Նատալի Աաֆրների դօկտորները կենդանիներին անդամահատում են, սակայն պատեւրագմի ժամանակ զաղտնի կերպով անդամահատում են նաև մարդկանց: Սակայն այդպիսի օրինակներ շատ սակաւաթիւ են: Յամենայն դէպս թէ այդ դօկտորները և թէ դրանց հիւանդները չեն բաւականանում միայն բնական միջոցներով՝ բոյոնրով և կենդանիներով, այլ իրենց կարծիքով ամենից ապահով և արմատական միջոցն է՝ բնագանցական զօրութիւնների օգնութիւնը, որով բժշկւում են ոչ թէ միայն հիւանդութիւնները, այլ նաև ուրիշ չարիքներ, օրինակ սիրոյ թախիծը, ատելութիւնը, նախանձը և այլն: Զգայութեանց պատրանք առաջ բերելու արուեստը լաւ գիտէին քրմերը և այդպիսով ստեղծում էին հաւատի նոր լինակէտներ: Հիպնոտիզմի զաղտնիքը նրանց աւելի վաղ էր յայտնի քան գիտութեանը: Փողովուրդը ինքն էլ շատ բան գիտէ, սակայն սամենամեծ զաղտնիքները յայտնի են կախարդին: Յաճախ այդ աղբերի պատմական գիտութիւնը կազմում է միայն այն նշանաւոր իրողութեանց աւանդութիւնը, որոնք զաղտնի և ժառանգաբար աւանդում են քրմերին և խորհուրդ խնդրողներին անսպասելի երևում են բնագանցական գիտութեան շնորհիւ: Այդ գիտութիւնը հարկաւ կարող է ծառայել նաև քաղաքականութեան և իշխողների նպատակներին: Աւանդութեան սրբացնելը նպատակ ունէր աւելի հաստատուն հիմքերի վրայ դնելու այդ. այդ մտքով կարելի է ասել, որ նա փոխարինում է գրին: Գիրն ու գրքերի տպագրութիւնը վնասեցին հոգևորական դասակարգին. ուրեմն աւանդութեան արուեստը բոլորովին այլ կերպ է զարգանում. աւանդուած նըշանների ու պատկերների գիտենալը և ապա գրելու ու կարգալու արուեստը, ըստ կարելոյն յատուկ գրքերով, ինչպէս օրինակ եղիպտական քրմերինը, այդ արուեստի առանձնապատկութիւններն են: Երկրիս գանազան ժողովրդների մէջ պատա-

Հում ենք առանձին քրմական լեզուի: Այն նետերը, որ արձակում են փախող «չար ոգու» լետելից, թէ ստորին Ամուրի վրայ, թէ Աֆրիկայում, Ամերիկայում և թէ Ավիանեան աշխարհում, կախարդական գործիքների շարքն են դառնում:

Դիմալի գործածութիւնը կրօնական ծիսակատարութեանց միջոցին՝ տարածուած է բազմաստուածեան Հաւատ ունեցող բոլոր երկրներում. թէ մարդկանց և թէ կենդանիների դիմակները և սարսափ ազդող ու բարդ գլխարկները գործածութիւն են դառնում կրօնական արարողութեանց միջոցին: Չինաստանում, Տիբեթում, Հնդկաստանում, Յէյլունում, Հին մեքսիկացիների և պերուացիների մօտ տեսնում ենք նոյնը՝ ինչպէս նաև էսքիմոսների, մեկանեղիացիների և աֆրիկական նեգրների մօտ: Ալեուտների գերեզմաններում դիակների Հետ թաղուած են նաև դիմակներ, որոնց դիմադները ծաղրական ձևերով են աբտալատուած և նմանում են պարելու դիմակներին, որոնք մի ժամանակ Հասարակ նպատակների էին ծառայում, իսկ այժմ կեանքի լուրջ մտապատկերների և մահուանից լետող յարութիւն առնելու մտքերի Հետ են կապակցուած:

Նախագահ-շահաւէրները միայն մի ամբողջ գիտութիւն են ենթադրում: Դրանք այնչափ բազմութիւն են, որ ամեն բան պարփակում են իրենց մէջ և ամեն կողմից անցկացնում են կեանքը, բերենք միայն մի քանի օրինակներ կաֆրներից. որոտման ժամանակ եթէ կաթն ուտեն՝ կայծակը դէպի իրենց կը աշեն: Եթէ ուրիշի ամանով կաթն ուտեն, եղեռնագործութիւն կպատահի: Բազէ սպանողը կմեռնի: Եթէ բաղէն իջնի մի խրճի վրայ, խրճի տիրոջը զժբաղգութիւն կպատահի: Անպիշներից առաջ եթէ աքաղաղը կանչէ, նշան է, որ մարդ կմեռնի կամ թէ անասուն կստկի: Եթէ մէկն առանց դիտենալով՝ կերակրի մէջ լծալարդի ընչացք ուտէ՝ կհիւանդանա՝ կամ կմեռնի. իսկ ով որ այդ ընչացքն ուտէ լծալարդի մի կտոր մօի Հետ իմիասին՝ որտոտ կլինի և որսի ժամանակ յաջողութիւն կունենայ: Ավիշների մէջն է մտնում, պէտք է ուտէ այդ փշերը, որպէս զի Հետեւալ անգամ պաշտպանուի: —Այն սարսափելի և շատ տարածուած Հաւատը, թէ ոչ մի

անսովոր մահուան դէպք չի կարող բնական լինել, առաջացնում է բազմութիւն կախարդութիւններ, որոնք ենթադրում են անհատների և նրանց ազդեցութեան ճանաչողութիւն: Անձրեւ բերելու կախարդութիւնը, կրակի վերանորոգութիւնը, դաշտային աշխատանքների սկսելը և որսը խիստ ծիսակատարութեամբ է տեղի ունենում:

Քաղաքներում և քաղաքներում դիմալի գործածութիւնը միայն պարսկական է լինում: Եւ որովհետեւ զարգացման ընթացքում Հէնց դրանք են առաջ մղող ուժերը, պարզ է, որ դրանից առաջանում է նաև կանգ առնելու մեծ Հակումն, որի անհրաժեշտ Հետևանքն է յետագիմութիւնը: Այս բանում ամենից աւելի խրատական է կրօնի պատմութիւնը: Եթէ Հարցնենք՝ թէ ինչ տարրերում մեծամեծ փոփոխութիւններ առաջացրեց քրիստոնէութիւնը Արիստիտանում և բուդդայականութիւնը մօնղոլիայում, պատասխանը կլինի-ոգեկան: Բոլոր կրօնների Հիմնադիրներն աւելի վեհ իդէալներ են ունեցել, քան իրենց յաջորդները. և կրօնների պատմութիւնն ամենից առաջ ցոյց է տալիս անկումն այն բարձրութիւնից, որին Հասել էր մաքուր ոգևորութեան շնորհիւ և դէպի որը ձգտում են յետոյ բարենորոգիչները և իրենց զաւանդները:

Միաստուածութեան զաղափարով մարդ ճաշակում է առաջընթաց ծերութեան և կեանքի փորձառութեան կծու դառնութիւնը: Այդ պատճառով զարմանալի չէ, որ մատաղ, պարզամիտ ազգերը չեն գնահատում միաստուածութեան զուտ արժանիքը: Ամբոխն ընդունակ չէ վերացական զաղափարներն ըմբռնելու: Նոյնը կարելի է ասել նաև զաւանաբանութեան մասին: Ամբոխի ֆանատիկոսութեան Համար նշանակութիւն ունի ոչ թէ զաւանաբանական սկզբունքների ճշտութիւնը, այլ Հաւատի սովորութեանց անխախտ մնալը: Թէ որպիսի դիւրութեամբ կրօնի տարբեր սկզբունքներն անյայտանում են ձեւականութեան առաջ՝ ամենից լաւ ցոյց է տալիս այն Հանգամանքը, որ Բիրմայի և Յէյլունի շատ տաճարներում միաժամանակ պաշտում են թէ Բրահման և թէ Բուդդան: Կամբոջա-

յում գտնուող Անցկորժատի աւերակները կրօնական սկզբունքներին խառնակութեան հոյակապ վիճակներն են:

Անկման արտաքին նշաններն են չիւի և էռ-լէտի երկու-
սուրբ-Նիւր: Այդտեղից են առաջանում առաջին պառակտում-
ները: Յետոյ դրան աւելանում են արտաքին աւերիչ հանգա-
մանքները (ոյժի նուազումն, աղքատութիւն, անկախութեան
կորուստ, թուի պակասելը) և շարունակում են քայքայումը:
Արուեստի հմտութիւնը զուգընթացաբար չէ առաջ գնում ոգե-
կան ստեղծողական ոյժի հետ: Համեմատեցէք, օրինակի հա-
մար, պոլիսեղիական դիցաբանութեան ոգեկան ստեղծագործու-
թիւնները նրանց փայտեայ կամ քարեայ ձեւակերտների հետ:
Ոգին ցնդում է առանց այնպիսի ստեղծագործութիւնների, ո-
րոնք բոլորովին համապատասխանում են նրա ուժին և մեծու-
թեանը: Սակայն ձեւերը մնում են: Այդ պատճառով և բնա-
կան ազդերի մօտ յաճախ նոյն իսկ ամենաանկատար ձեւերն
աւելի բարձր են կանգնած՝ քան էութիւնը և այդ միայն ար-
դէն սպացոյց է անկման: Բարձրագոյն մտապատկերների խե-
ղաթիւրուած հետքեր գտնում ենք համարեան թէ բոլոր կրօն-
ների մէջ և ոչ թէ միայն ոգեկան, այլ նոյն իսկ զուտ նիւ-
թական. ինչպէս Բուդդայական պաշտաման իրերը կամ քրիս-
տոնէական խաչերը, որոնք Տա-հայի ժամանակ իբրև Ֆէտիշ
կրում էին ստորին Կօնգոյի վրայ: Քրիստոնէական մի քանի
գաղափարները միսիօնարներից առաջ էին մուտք գործել այդ-
տեղ: Երբ Գաբրիէլ Կոնգոյի գուարանիներին քրիստո-
նէութիւն էր քարոզում, մի ծեր Կացիկէ պատասխանեց նրան.
«Տէր հայր, դուք դուր էք եկել, մեզ քահանայ հարկաւոր չէ:
Սուրբ Թովմասը վաղուց արդէն իւր օրհնութիւնը հաղորդել է
մեր երկրին»: Սատանայի կամ առաջնակարգ չար ոգու գաղա-
փարը քրիստոնէութիւնից առաջ տարածել են անկիրթ Նւրո-
պացիները և առիթ տուել ընդունելու՝ «սատանայապաշտու-
թեան» կամ բարի և չար ոգիների երկուրութեան գաղափար-
ները: Ինչ վերաբերում է մասամբ կասկածելի ստեղծագործու-
թեան և ջրհեղեղի առասպելների նմանութիւնը սուրբ գրքի
այդ պատմութիւններին, դրանք այնքան տարածուած են և

սերտ կերպով հիւսուած ամբողջ դիցաբանութեան մէջ, որ չենք
կարող դրանց պատահական կամ նոր ժամանակի ծագումն
վերագրել. դրանք մասամբ պատկանում են համաշխարհային
առասպելաբանութեանը, որոնց ծագումը քրիստոնէութիւնից
առաջ է:

Սրգեօք կրօնը կղզիացած է զարգացել, թէ նման է մի
հիւսուածքի, որի գործուածքը տեղ տեղ խիտ է, տեղ տեղ
անոտը: Պատասխանն աւելի շատ բան է պարունակում, քան
կարող է տալ մի որևէ դասակարգութիւն. դասակարգութիւն
անել կարելի է միայն այն ժամանակ, երբ մեզ համար պարզ
լինի, թէ ինչն է Դար-Նիւր ընդհանուր սեպակաւանութիւնը և
ինչը մի ժողովրդի համայնական սեպակաւանութիւնը: Ինչ որ այդ մա-
սին այստեղ ասենք՝ կապ կունենայ մարդկութեան ընդհանուր
սեպակաւանութեան մասին մի փոքր առաջ մեր ասածների հետ:
Ամենից առաջ ընդհանուր մարդկային են «գիւնի» հասարակը և
«սիւնի»-ները՝ պաշտելը. Բասիսիւր տարրական մտքեր է անուանում
այդ բաները: Ինչպէս որ տեսնում ենք թաղման սովորութիւն-
ներից, դրանք յաճախ ամենափոքր մանրամասնութիւններով
համապատասխանում են իրար: Դրանից կարելի էր բնական
ազդերի մի ընդհանուր հոգեգիտութիւն կազմել: Այդտեղ զար-
մանալի կերպով իրար հետ համաձայնում են թէ չինական և
հնդկական և թէ գերմանական և աւստրալիական հատակօ-
տորները և կազմում են մի միացած և հիմնական ճիշտ հե-
տևողութիւն ունեցող ուսմունք: Դրա հետ կապակցում է բնու-
թեան «մէ» բանի հոգի վերաբերելը: Թէև Գրեօնկանդիայում և
Ֆիլիպին տարբեր իրերին է հոգի տրուում, սակայն միևնույն
աղբիւրից բացարձակապէս միատեսակ սովորութիւններ են ա-
ռաջանում: Այդ պատճառով և այն մարդիկը, որոնց իշխանու-
թիւն է տրուած այդ բաների վրայ՝ վերին աստիճանի միա-
նման են կաղմակերպուած. հիւսիսային ասիայի շամանը, աֆ-
րիկացի անձրև բերողը, ամերիկացի բժիշկը և աւստրալիացի
կախարդը թէ ըստ էութեան, թէ ըստ նպատակի և մասամբ
նաև օժանդակիչ միջոցներով և մեթոդով նման են:

Համաշխարհային առասպելի ամենամեծ յատկանիշն է եր-

կնքի և երկրի հակադրութիւնը: Երկինքը համարուում է երբեմն երկինք, երբեմն արեգակ կամ թէ արեգակն երկնքի աչքն է. երկուսն էլ փոխարինում են միմեանց. այսպէս օրինակ հաբաւային ամերիկացիները հիւսիսային ամերիկացիների պարզ հաւատի փոխարէն, սրանք արեւն ընդունում են իբրեւ հոգու ապագայ բնակարան, երկինքն են ընդունում իբրեւ այգալիսի բնակատեղի: Ստեղծագործութեան մէջ արեգակը երկնքի օգնականն է: Երկիրը երկուսի դիմացն էլ հաւասար դիրք ունի բռնած և դրա արարածները ստորադրուած են առաջիններին. նա միշտ միեւնոյն կինն է, որի հետ երկինքը միանալով ստեղծեց այն ամենը, ինչ որ գոյութիւն ունի, նա մանաւանդ մարդկանց: Արեւի, կայծակի (որոտման աստուած), կրակի, հրաբուխների և երկրաշարժների շուրջն են խմբուում նաև ստեղծողի օգնականի մտապատկերները. այդ օգնականը նոյնչափ մօտենում է երկրին՝ արեւի ընթացքի, կայծակի փայլատակելու, հրաբուխների ժայթելու ժամանակ, որչափ որ երկինքը հեռու է մնում նրանից: Հեփեստոսն ու Պրօմէթէոսը, Գէմէուրգն ու պատժուած հրաբերը, կենդանացնողն ու աւերողը կենդրոնումն են, իսկ երկինքը, ամենքի հայրը, նրանից շատ յետ է մնում: Մառութիւն—առասպելները ընդհանուր մարդկային են և ո՛չ թէ մասնաւորապէս պօլինեգիական: Գրանց կարելի էր նոյնպէս Լօքի կոչել, որ մի ստորերկրեայ կաղ է, կամ դարամուրում, ըարաւացին՝ աւստրալիայի ցեղերի որոտման աստուածը, որի անունը Բէշէյն բառացի թարգմանում է. «ոտքը մէկ կողմի վրայ» եւ «կաղ» կամ թէ հոթինդոսների թղուիգօսը, որ նշանակում է «վիրաւորուած ծունկ»: Մառին Հեփեստոսի նման խեղանդամ է և բնակուում է երկրում. հարաւային աֆրիկացիները հաւատում են մի կաղ աստուած, որ ապրում է գետնի տակ. դա էլ նոյնն է....:

Չատ ազգեր ընդունում են, որ արեւելքում ապրող լուսոյ և երկնքի աստուածն իրենց ստեղծողն ու բարերարն է և այդ պատճառով էլ իրենց սկզբնական հայրենիքը արեւելքն են համարում, որտեղ մեքսիկացիները ստեղծեցին «Ացտլանը» լուսոյ երկիրը և աւելի յաճախ՝ հոգիների աշխարհը երեկոյեան երկնք-

քում, որտեղ հանդուցեալների կղզիները մայր մտնող արեւի ոսկեփայլ ճառագայթների մէջ են երևում: Հոգու անցնելիք ճանապարհի նկարագրութեան, նրա վտանգների և փրկանքների մէջ այնքան շատ ընդհանուր կէտեր կան, որ միսիօնարն իր բոլոր կամքի եռանդով չի կարող մէկ ազգից միւսին հասցնել: Վերեն արդէն յիշեցինք այն հաւայի զրոյցը՝ հոգու ստորերկրեայ աշխարհից յետ բերելու մասին:

Հաղիւ թէ ստեղծագործութեան վերաբերեալ մի պատմութիւն լինի, որի մէջ յիշուած չլինի դրախտի ծառը, որ երկինքը միացնում է երկրի հետ. աստուածները դրա վրայով են ցած իջնում, իսկ հոգիները վերեւ բարձրանում. վերջապէս ամբողջ ստեղծագործութիւնը դրանից է առաջացել:

Այս ամբողջ դիցաբանութիւնը կիսով չափ առանց հասկանալու միացած, իր այժմեան դրութեամբ երևում է ինչպէս հին ժամանակներից մնացած և օտար քարերով շինուած մի շէնք, որտեղ այժմեան մարդկութեան իսկական աստուածները, հանդուցեալների վերադարձող և թափառող հոգիները հազարաւոր ձևերով վիտում են:

Հոգեպաշտութեան սկզբունքներն ուրիշ ժամանակներից և ուրիշ աղբիւրներից են երկրիս վրայ տարածուել, քան համաշխարհային առասպելները, աստուածների մասին զրոյցները և միւս աշխարհի նկարագրութիւնները. առաջինները հարկաւ աւելի վաղ ժամանակների ծնունդ են քան թէ վերջինները: Երկուսն էլ նոյն իսկ միմեանցից ամենահեռու գտնուող երկրներում աչքի ընկնող նմանութիւններ ունին. բաց ամեն տեղ էլ նրանք երկու առանձին առանձին մտքերի շրջան են կազմում, որոնք մի քանի կէտերում միայն աւելի սերտ յարաբերութիւն ունին և որոնց մէջ տեղն է «ազատ հնարագիտութիւնը» կամ առ սակաւն «ազատ այլափոխութիւնը»: Մենք այն կարծիքի չենք, որ այս աւանդութիւններից զուրկ ազգերի ամեն մի սովորութիւնը պատմական խորն արմատներ պէտք է ունենայ: Չատ բան խաղալով է հնարում. բալուբաների ըրամբայի պաշտամունքը քմահաճութեան միակ յաջող թելադրութիւնը չէ: Մեծ նմանութիւնների հետ գտնում ենք նաև փոք-

րերը, որոնք օգնում են բացատրելու այն երևույթները, որոնց մնացորդները, արմատները կամ շիւերն են իրենք:

Ինչպէս որ մենք երկրիս բոլոր մասերում, որտեղ Եւրոպացիները տներ են շինել և երկիրը մշակել, միևնոյն հացահատիկ բոյսերն ենք գտնում, այդպէս էլ մի ինքն ըստ ինքեան չնչին նշանակութիւն ունեցող նախապաշարման սովորութիւններ գոյութիւն ունեն ինչպէս մնացորդներ և հետքեր ամենտեղ տարածուած մտքերի: Այ թէ միայն չար աչքին հաւատալը, այլ նաև ձեռքն ու պալտն իբրև միջոց չար աչքի դէմ տարածուած և նշողատանում, Արաբիայում, Հիւսիսային Աֆրիկայում և Եւրոպայում: Որ Մարսիկոյում կանայք սուգի միջոցին կամ հիւանդութիւնից յետոյ իրենց մազերից փունջ շինելով որոշ ծառերից կախում են, սա մի այնպիսի սովորութիւն է, որ մենք իբրև «մազերի զոհաբերութիւն» ամենատարբեր ձևերով երկրիս ամեն մասերումն էլ գտնում ենք. դա կազմում է այն սովորութիւնների մի մասը, որոնց նպատակն է մարմնի անպէտք մասերի պահպանելը կամ զոհաբերութիւնը: Այդ կարգին է պատկանում նաև թլպատութիւնը, որ գուլուները գործ են դնում, իսկ բէջուաները ոչ. սովորական է Նոր-Վալէդօնիայում, իսկ Լոյեալիտէտ կղզիների վրայ—ոչ:

Ձանազան կրօնների տարածման վրայ մի ընդհանուր ակնարկ ձգելու համար՝ սովորաբար կրօնները բաժանում են մի քանի մեծ խմբերի: Եթէ ուզում ենք, որ այդ բաժանումը հիմնուի խորիմաստ տարբերութիւնների վրայ, որպէս զի մարդկութիւնը պատահական մասերի չբաժանուի, այլ ըստ զանազան կրօնական հաւատալիքների զարգացման վեհութեան և խորիմաստութեան՝ չպէտք է միայն արտաքին ձևերն ի նկատի առնուին և այդպիսով խմբերի բաժանուին, ինչպէս՝ քրիստոնէութիւն, կռապաշտութիւն, միաստուածութիւն, բազմաստուածութիւն: Եթէ մի հայեացք ձգենք մարդկութեան կրօնական և ընդհանուր զարգացման վրայ միաժամանակ՝ կտեսնենք, որ կրօնական զարգացման ամենամեծ հիմնաքարերն ուրիշ տեղ են գտնուում: Միաստուածութիւնը նոյն իսկ կռապաշտների բազմաստուածութեան մէջ առաջ է գալիս իբրև բնական

ձգտումն՝ մի բարձրագոյն էակի ստեղծագործութեան համար և միաստուածական հաւատալիքների մէջ նոյնպէս բնական ձգտումն կալ բաժանելու մէկը, հեռաւորը՝ աւելի մատչելի սրբերի:

Այսօրուայ մարդկութեան կրօնական զարգացման սկզբում մենք գտնում ենք՝

I. Կրօններ, որոնց մէջ աստուածային մարդկային վէճն է Բարձր և Կրօնական և որոնք Կրօնական աստուծոյ դէմ են: Պրանց հիմքն է միմիայն հոգիներին և ուրուականներին հաւատալը. դրա հետ կապակցուած է գուշակութիւնը, բժշկութիւնը, անձրև բերելու արուեստն ու այլ նախապաշարմունքներ:

Կրօնների մի խմբի մէջ տեսնում ենք շատ թույլ կապակցութիւն բնական երևույթների հետ. այդ պատճառով և դրեղ հոգի մի քանի աստուծոյ հետ շատ նեղ ժողովուրդների և հիւսիսային ասիացիների մէջ: Ուրիշ խմբերի մէջ գտնում ենք Կրօնական և աստուծոյ հետ մարդկային Բարձր և Կրօնական միջոցով առաջացած ամբողջ սիստեմներ. դրանք ուկրանացիք և ամերիկացիք են:

II. Այն կրօնները, որոնք աստուածային Բարձր և Կրօնական շրջանից և ուրիշ՝ գիտնական, բանաստեղծական և այլն հակումների հետ խառնուելուց հետոյ հետէ ազատում են, բայց դրա փոխարէն՝ աւելի և աւելի զարգացնում են բարոյական տարրը: Հանդերձեալ կեանքի զաղափարն ընդունելով վարձատրութեամբ և պատժով հանդերձ՝ դարձեալ ընդունում է հոգիներին հաւատալը:

Բողոքականութիւնը տեղական շատ փոփոխական աստուածներին իշխող դիրք է տալիս՝ առանց նոյն մի որևէ բարոյական արժէք վերադրելու. այդպէս են Բրահմային և Բուդդային հաւատացողները, եւրոպացիք քրիստոնէութիւնից առաջ և նախկին ամերիկացիք:

Միաստուածութիւնը զարգացման տարբեր աստիճաններ ունի՝ նայելով մի Աստուծոյ և մարդկանց մէջ եղող Աստուծային ազգականների, սուրբերի թուին ու նշանակութեանը: Միակ Աստուծոյ երևան է գալիս ամենաբարձր բարոյական կատարելութեամբ. այդպէս են՝ Հրէաները, քրիստոնեաները և մահմեդականները:

Քրիստոնէութիւնը սերտ յարաբերութիւն ունենալով Եւրոպայից գուրս գտնուող ազգերի հետ՝ թողեց այն նախապաշարումը՝ իբրեւ թէ նրանց հոգիները փրկութեան համար չեն որոշուած: Եւ 16-րդ դարու սկզբից արդէն միսիօնէրներն անհրաժեշտ ընկերակիցներն են վաճառականութեան, տիրապետութեան և նոյն իսկ ստրուկների վաճառման գործում: Միսիօնէրների առաջ գալը մեծ նշանակութիւն ունի ազգագրական տեսակէտից՝ ոչ միայն իբրեւ կրօնական նպատակով հիմնուած մի հաստատութիւն, այլ առ հասարակ իբրեւ օտարների գործունէութիւն մի ազգի մէջ, որի էական յատկանիշների մասին նրանք շատ քիչ գաղափար ունեն, բայց մեծ ձրգտումն ունին ուսումնասիրելու:

Միաստուածեան կրօնները թէև չեն կարող ընդունել Նեամբէի կամ Մանիտուի տատանուող և անհաստատ մտապատկերները— շատ դէպքերում նրանք չեն կարողացել նոյն իսկ բարձրագոյն էակի անունները գործածել իրենց մի Աստուծոյ համար, որովհետև թիւրիմացութիւններ շատ կլինէին— բայց բնական ազգերի կրօնների ուրիշ մտքերի մէջ կայ միացման կարելիութիւնը և եղածի հիմնաւոր շարունակութիւնը: Այդ կարելիութեան շեշտելը տեսականապէս նոյնչափ նշանակութիւն ունի բնական ազգերի արհամարհուած կրօնի ճանաչողութեան համար, որչափ գործնական՝ քրիստոնէութեան ակնկալութիւնների արժէքը որոշելու համար: Հանգուցեալների հոգիների յարատև կենդանի մնալու միտքը նման է քրիստոնէութեան հոտածած խնամքը չէ հակասում քրիստոնէութեան. բայց բանը չպէտքէ հասցնել նախնեաց աստուածացմանը. այդտեղից արդէն սկսում է կռապաշտութիւնը: Քրիստոնէութիւնը բնական ազգերի տիեզերական առասպելների մէջ կրկին գտնում է ստեղծագործութեան ուսման սկզբունքները և շատ անգամ աչքի ընկնող նմանութեամբ. Գէմիւրդների հետ կարելի է կապակցել վերջապէս քրիստոնէական ըմբռնումը Հայր Աստուծոյ և Որդի Աստուծոյ մասին:

Անդունդն աւելի խորը կբացուի, եթէ մերձենանք բարոյա-

կան օրէնքներին, որ քրիստոնէական ուսման էական բաղկացուցիչ մասերն են: Միսիօներները՝ չնայելով Աբրահամի զոհաբերութեանը, յաճախ պէտք է հանդիպեն մարդկանց զոհաբերութեան և կեանքի չնչին գնահատման և որ աւելի դժուարն է, նրանք պէտք է իրենց աշակերտողների բարոյականութեան վրայ սղգեն գուտ աշխարհային շրջանից շատ աւելի հեռանալով՝ քան թէ կռապաշտ քրմերը: Դրանց քրիստոնէութիւնը պէտք է ընկերավարական և տնտեսական կողմեր ունենայ, որպէս զի յեղափոխական ազդեցութիւն ունենայ: Բազմակնութիւնն ու ստրկութիւնը դալթակղութեան երկու մեծ քարերն են: Միսիօներներն աշխատում են իրենց նպատակին հասնել՝ իրենց աշակերտողների տնտեսական գոյութեան յեղափոխութեամբ, բայց դիւրութեամբ չափից անցնում են, որովհետև աղքատ, բայց յարմար դրութիւնից դէպի աւելի լաւ, բայց պահանջներով լի դրութեան փոխելիլը կարող է միայն տնտեսական յեղափոխութիւնն առաջացնել, որի հետևանքները կարող են թէ օգտակար և թէ վնասակար լինել և աւելի շուտ վերջինը, քան առաջինը: Կրակապաշտների գոյութիւնը կարող է Եւրոպացիների աչքին սարսափելի երևալ, բայց իրենց՝ կրակապաշտների աչքին շատ լաւ: Միսիօները պէտք է հարկաւ այն տեսակէտով առաջնորդուի, որ բարձր քաղաքակրթութիւնն առանց այն էլ աւելից կերպով է ներգործում կռապաշտների կեանքի հանգամանքների վրայ, ուստի և ինքը պէտք է աշխատէ, որ գործնական կերպով մեղմացնէ իւր աշակերտողների դարձը: Սակայն նա արհեստաւորի կամ վաճառականի դեր չպէտք է կատարէ, որովհետև այդ կհակասէ այն խորհրդաւորութեան տարրին, որ կայ բնական ազգերի քրմապետութեան մէջ՝ նախապաշարմանց ահագին քանակութեան հետ ի միասին: Չի կարելի բանի տեղ չգնել այդ. իշենք օրինակ Աֆրիկայում շատ տարածուած հրաժարման ուխտը, որ առանձին ծէսով է տեղի ունենում. և կամ շամանի հոգեկան և մարմնաւոր ինքնակամ չարչարանքներով հոգին աւանդելը: Հրաժարման և գործնական աշխատանքի յաջող կապակցութեան մէջ են կայանում հոգեւոր միաբանութիւնների միսիօներների գործունէութեան բա-

ընչա՞յդո՞ղ Հետևանքները: Եթէ գերմանական միսիօներները յա-
ջողութիւն ունեցան Հերերօների մէջ, պատճառը սրանց տրն-
տեսական և ընկերավարական զարգացումն էր, որ պատրաստ էր
ընդունել քրիստոնէութիւնը: Խօսքով քարոզած ուսումից աւելի
լաւ է ազդում գործը, որ երևում է միսիօների բռնած զիրքից
և այն խաղաղ ու անդորր եղանակից, որով նա աշխարհի իրերն
է ըմբռնում և գործադրում: Նախապաշարմանց խառնակոյտի
մէջ միայն քահանան կարող է խրամատ փռել: Քահանան
կարող է միևնոյն ժամանակ և բժիշկ լինել:

Երկրի իշխանների և քահանաների մէջ եղած և ամեն
տեղ յայտնուող կապակցութիւնն ի նկատի առնելով՝ անկասկած
է, որ առաքելութեանց յաջողութիւնը կախումն ունի նաև
քաղաքական հանգամանքներից և դրանց ուղիղ գնահատու-
թիւնից: Ուր որ միսիօներները կարողանում են մի գօրեղ իշ-
խողի հովանաւորութեան տակ լինել՝ այնտեղ էլ կարելի է լի-
նում իրենց խնդրի յաջող լուծումը: Գօնդօկօրոյում մեծ յոյսե-
րով հիմնուած աւստրիական առաքելութիւնը ոչնչացաւ՝ առանց
իր գործունէութեան Հետքն անգամ թողնելու, որովհետև գըլ-
խաւորապէս միմիայն իւր ուժերով էր ուզում գործ առաջաց-
նել: Այնտեղի կառավարութիւնը փոխանակ քաղաքականապէս
բոլորովին ընկած Բարի ժողովրդին զսպելու և իր կայուն ք-
ները պաշտպանելու, իւր էութեամբ և նպատակներով բոլորո-
վին հակառակ էր առաքելական գործունէութեան և զբաղուած
էր ստրկավաճառութեամբ: Բոլորովին տարբեր Հետևանքների
հասան միսիօներները, երբ չհալածուելով ցեղապետից, կարողա-
ցան իրենց գործունէութիւնը զարգացնել, ինչպէս օրինակ Մօֆ-
ֆատը Մօզիլիկատէի մօտ, կամ թէ ուր որ կարողացան հօր
ցեղապետների պաշտպանութիւնը գտնել, ինչպէս Վիլինդոօնը
բազուտօ-մակօլօյի մօտ կամ թէ դանազան զաւանութեանց
միսիօներներն Ուգանդայում:

Այս բոլորից պէտք է պարզ երևայ, որ քրիստոնէական
առաքելութեան գործունէութիւնն յաջող Հետևանք կանենայ,
երբ նախապէս ուսումնասիրուին բնական ազգերի կրօնա-
կան հայեացքները և աշխարհային կարգ ու կանոնները: Այդ

բանն ըմբռնող շատ միսիօներներին ազգագրութիւնը պարտա-
կան է շատ մեծ արժէք ունեցող աշխատութիւններ: Յաճախ
լեզուի անհրաժեշտ ուսումնասիրութիւնն էր պատճառ լինում
ժողովրդի կեանքը հիմնաւորապէս ուսումնասիրելուն: Սակայն
ով կամենում է «վայրենուն» ուսուցանել, ինքն էլ պէտք է
ըմբռնէ քրիստոնէութեան էութիւնն ու մտքերի խորութիւնը:
Յաջողութիւն չեն ունեցել ամենից շատ այն անզարգացած մի-
սիօներները, որոնք իրենց հաւատի էութիւնն անգամ չեն կա-
րողացել ըմբռնել, ինչպիսիներին որ ուղարկել է Անգլիան և
հիւսիսային Ամերիկան, դոքա քրիստոնէական սիրուց զուրկ լի-
նելով՝ յաճախ աւելի վաճառականներ և քաղաքական գործա-
կալներ են եղել, քան թէ քրիստոնէութեան առաքելներ:

Վերջացնելով մեր խօսքը՝ յիշենք նաև, որ մի նոր հաւատի
տարածուիլը միևնոյն ժամանակ նշանակում է և քաղաքակրթ-
ութեան յեղափոխութիւն և միմիայն մի սերնդի գործ չէ: Ա-
ռաքելութիւնը թույլ չէ տալիս շտապելու. նա ոչ մի ջանքից փա-
խուստ չպէտք է տայ՝ աւազի հատիկները միմեանց վրայ ժո-
ղովելու. նա չպէտք է արագ Հետևանք ունեցող երևոյթ-
ներից սխալուի և դրանով իւր իսկական նպատակից փոքր ինչ
անգամ չչեղուի:

Քրիստոնէութիւնից յետոյ առաքելութիւն ունի և իսլամն՝
իբրև երկրորդ միաստուածեան կրօն: Իսլամականութիւնն յա-
ռաջադիմում է Աֆրիկայում և Ասիայում: Նա ըստ երևոյթի
տարածւում է ինչպէս Աֆրիկայի նեղրաբնակ երկրներում, ուր
պահպանւում է երկնքի պաշտամունքը և արեւմտեան Աֆրիկա-
յում, ուր մահմեդական հոյեւորականներն աննկատելի կերպով
կռապաշտ քրմերի տեղն են բռնում. բայց այնուամենայնիւ իսլամն
այդտեղ աւելի է արմատ բռնում՝ քան քրիստոնէութիւնը: Իսլամը
տրամսբանական դժուարութիւններ չէ յարուցանում և ինչ որ
զործնականապէս պատուիրում է՝ դժուար չէ իրագործելը: Բազ-
մակնութեան և ստրկութեան թույլութիւնն անհամեմատ
առաւելութիւն է տալիս նրան՝ քրիստոնէութեան դէմ: Բազ-
մակնութեան արդելքը քրիստոնէութիւնից հեռացնում է —
մինչև որ տեղի կունենայ բարքերի մի մեծ յեղափոխութիւն —

շատ կին ունեցողներին, որոնց հասարակական բարձր դիրքը ոչնչով այնչափ աչքի չէ ընկնում, որչափ բազմաթիւ կանայք պահելով: Այդ պահանջը շատ անգամ միսիօներներն էլ խստիւ չեն կարողանում անել և հարաւային Ուրալեան կողմերում, նոյն իսկ ռուս աստիճանաւորների աչքի առաջ՝ շատ թաթարներ քրիստոնէութիւնից հեռացան այդ պատճառով: Իսլամի ազդեցութեան մեծ մասն այդ թույլութիւնից է կախուած: Դրան աւելանում է նաև այն հանգամանքը, որ իսլամն ընկերական և պետական կազմակերպութեան աւելի ստոր աստիճանների վրայ գտնուող ժողովուրդներին աւելի է յարմարւում և կապուած է մի քաղաքակրթութեան հետ, որ այնքան աւելի մօտ է այդ ժողովուրդներին, որքան դրանք աւելի մօտ են իսլամի ծննդավայրին՝ թէ՛ ըստ աշխարհագրութեան և թէ՛ ըստ կլիմայի:

Մարդկութեան երրորդ մասն անգամ դեռ ևս քրիստոնեայ չէ: Հինգ հարիւր եօթանասուն (570) միլիօն միաստուած պաշտողներից՝ չորս հարիւր քառասուն (440) միլիօնը քրիստոնեայ է: Երկրիս բնակիչների մնացած իննը հարիւր (90) միլիօնից մեծ մասը, վեց հարիւր միլիօն, բուդդայական են, որոնք ամենից մեծ դժուարութեամբ են հակուում դէպի քրիստոնէութիւնը: Կռապաշտների մնացորդներից կարողացել են միսիօներները, որ այժմ երեք հազարի չափ են, շատերին քրիստոնեայ դարձնել: Աւելի մեծ յաջողութիւն միսիօներներն ունեցել են Ովկիանեան աշխարհում, ուր բազմաթիւ կղզիների բնակիչները քրիստոնէութիւն են ընդունել և իրենց միջից արդէն միսիօներներ են ուղարկում մօտակայ կղզիներում քարոզելու քրիստոնէութիւնը: Աֆրիկայում Մադակասկարը համարեալ թէ ամբողջովին քրիստոնէական ազդեցութեան ներքոյ է. հօթենդօտներն ու հերերօները, Լիբէրիայի և Սիէրա Լէօնէի բնակիչները և Անգօլայի, Ոսկեգրի և ստորին Նիգէրի բազմաթիւ ցեղերը քրիստոնեայ են դարձել: Ասիայում Հնդկաստանի մօտ չորս հարիւր-երորդ մասը քրիստոնեայ է մկրտուել. այս թիւն աւելի քիչ է 2ինաստանում՝ ժողովրդի քանակութեան հետ համեմատելով. 2ինաստանում միայն վաթսուու հինգ հազար (65,000) քրիստոնեայ կայ:

II

Թարգմանութիւնները

1. Պետտարցցի. Լինհարդ և Գերտուդ. վէպ. գինն է 1 ռ. 50 կ:
2. Պորֆ. Հուքսլէյ (Գէքսլի) Տարերք բնական գիտութեանց. գինն է 40 կ.
3. Դր. Նաուման. Էրզրում. գինն է 15 կ.
4. Ե. Սպիրի. Վարդ Բեյլին. գինն է 10 կ.
5. » Ուռենց Յովսէփ. գինն է 15 կ.
6. » Այծարած Մօնի. գինն է 15 կ.
7. » Ալպեան Հովիւ. գինն է 20 կ.
8. » Հայրենագուրի. գինն է 50 կ.
9. Եօկայի. Ուրացողը. գինն է 20 կ.
10. Պրօֆ. Բատցլէյ. Տարերք Ազգագրութեան. գինն է 30 կ.

ՏՊԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ՊԱՏՐԱՍ Է՝

Պրօֆ. Մանտեգացցա. Սիւրոյ բնախօսութիւնը:

Ախաւասիւր. գիմողները համապարհած. չեն վճարում:

Հայտէն՝ Армянская Семинарія Нерсисянь. Исааку Арутюнянцъ.

ՄԱՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

- 1) ԼԵՏՈՒՐՆՈ. Ամուսնական զարգացումն, [Ժարգմ.
Ե. Լալաբանի — 20
 - 2) ԿԱՆԵՍԴՐԻՆԻ. Մարդարանութիւն, [Ժարգմ. Ե. Լ. — 80
 - 3) ՊՈԶՆԻՎ. Նորագոյն տեսութիւններ բնականիքի,
Հասարակութեան և պետութեան ծագման
մասին, [Ժարգմ. Ե. Լալաբանի — 30
 - 4) ՌԱՏՅԷԼ. Տարերք ազգազրութեան, [Ժարգմ. Ի. Յ. — 50
- Դ/մկ Է. Лалаянцу, Семинарія Нерсисянъ. Тифлисъ.

13124